

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

Євген Луняк

***Криваве Різдво
Салтикової Дівиці
1664-го року***

Ніжин
2013

УДК 94(477.51) “1663/1664”
ББК 63.3 (4Укр – 4 Чр) 46
Л82

Рекомендовано до друку рішенням кафедри історії України та політології
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Протокол № 2 від
25 вересня 2013 р.

Рецензенти:

Кривошея В. В. – доктор історичних наук, професор;
Лепявко С. А. – доктор історичних наук, професор

Луняк Євген

Л82 Криваве Різдво Салтикової Дівиці 1664-го року : монографія /
Є. М. Луняк. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – 72 с.

ISBN 978-617-527-097-4

У монографії Євгена Луняка на підставі вітчизняних і зарубіжних джерел досліджується доля містечка Салтикова Дівиця на Чернігівщині в роки так званого великого східного походу армії польського короля Яна II Казимира (1663-1664). Визначається роль і значення триденної оборони цього невеличкого населеного пункту в ході всієї тогочасної військової кампанії та кінцевій поразці прагнень польської шляхти на відновлення свого панування на землях Лівобережної України.

Книга розрахована як на фахівців-істориків, так і на широке коло зацікавлених читачів, яким не байдуже минуле нашої Батьківщини та її окремих земель.

ISBN 978-617-527-097-4

УДК 94(477.51) “1663/1664”
ББК 63.3 (4Укр – 4 Чр) 46

© Євген Луняк, 2013
© НДУ ім. М. Гоголя, 2013

Всім мешканцям Салтикової Дівиці, і мертвим, і живим, і ненародженим, автор присвячує цей твір

Чарівна Дівиця на берегах Десни

Славиться Чернігівщина своїми Дівицями. І йдеться не тільки про чарівних красунь, яких щедро народжує цей благодатний край. Течуть його теренами дві річечки з такою назвою: Дівиця (або Дівичка) на Прилуччині та Дівиця на Ніжинщині й Носівщині¹. А ще є чудові села: Велика та Мала Дівиці неподалік Прилук, а також Володькова Дівиця (з 1928 р. – Червоні Партизани) поблизу Ніжина. За деякими припущеннями, всі три села могли стояти на берегах колись повноводної річки Дівиці, від якої й отримали свою назву. Однак є ще четверта Дівиця – Салтикова, що розташована в Куликівському районі. Саме про неї і йтиме далі мова.

На мальовничих берегах Зачарованої Десни, оспіваної колись геніальним Олександром Довженком, розкинулася Салтикова Дівиця. Здавна селилися люди поблизу річки на цій родючій землі. Є неподалік села, у районі нині покинутого хутора Петрівське, місцевість, яку тутешні люди називають Городок. За переказами, тут колись жили їхні предки й знаходилося стародавнє городище. Факти свідчать, що вже в часи Київської Русі на території сучасної Салтикової Дівиці розташовувалося давньоруське поселення, яке було знищене в середині XIII ст. під час монголо-татарської навали.

Кількість мешканців сьогоденішньої Салтикової Дівиці не досягає й півтори тисячі чоловік. Проте влітку вона на короткий час майже подвоюється, зважаючи на велику кількість людей, що пов'язані родинними коріннями з селом і приїжджають сюди в теплу пору року, та відпочивальників, котрі залюбки відвідують ці живописні деснянські береги й теж якоюсь мірою можуть вважати себе дівичанами. Тут у затишному куточку природи розташовано турбази та літній дитячий оздоровчий табір.

¹ *Чернігівщина*. Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1990. – С. 229.

Нинішня Салтикова Дівиця фіксується в історичних джерелах з перших десятиліть XVII ст. Про виникнення назви свого села від місцевих мешканців можна почути цікаву легенду, що колись володів ним заможний пан Салтик, котрий мав дочку. Однак якось ця дівчина втопилася в озері, що розлило свої води поряд із селом. З того часу й отримала ця водойма назву Дівиці, як кличуть її і зараз, а саме село відповідно почали відтоді називати Салтиковою Дівицею.

Дана легенда насправді містить багато реальних рис, що підтверджуються історичними документами. Засновником села дійсно був пан Салтик, або Солтик, на постаті якого треба зупинитися детальніше.

До початку XVII ст. територія нинішнього Куликівського району Чернігівщині здебільшого була незаселеною. Цей край був порубіжним, оскільки після черги російсько-литовських війн у XVI ст. Чернігів перебував у складі Московського царства, а Ніжин належав до Київського воєводства Речі Посполитої¹. Постійні війни, а також напади татар, стримували заселення цих земель. Тож великих і тривалих поселень на місці Салтикової Дівиці в цей час виникнути не могло. Однак не можна й назвати цю місцевість зовсім безлюдною. Видається вірогідним, що тут могли існувати невеличкі хуторці, населені землеробами, мисливцями та рибалками. Тим більше, що саме біля Салтикової Дівиці вже в перші десятиліття XVII ст. зафіксовано існування перевозу через Десну, а, отже, рух людей і товарів через територію майбутнього села мав бути доволі інтенсивним².

На самому початку XVII ст. Чернігівщина опинилася в епіцентрі важливих політичних подій, що багато в чому визначали долю двох найбільших держав Східної Європи – Речі Посполитої та Московського царства. В цей час Московія потрапила у період Великої Смути, викликаній згасанням на престолі династії Рюриковичів. Правління новообраного царя Бориса Годунова було непопулярним. Саме це визначило можливість політичного авантюриста, відомого під іменем Лжедмитрія I, посісти московський трон після смерті Годунова в 1605 р.

¹ Кулаковський Петро. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648): Наукове видання. – К.: Темпора, 2006. – С. 59-60.

² Там само. – С. 19.

Свою переможну ходу до Москви Лжедмитрій І розпочав саме з Чернігова та навколишніх земель. Претензії самозванця були підтримані польською шляхтою й запорозьким козацтвом. В обмін на свою підтримку той обіцяв шляхті передачу їй у володіння земель Чернігово-Сіверщини. Саме тоді, рухаючись у складі козацько-польського війська, у прислужників претендента на московський престол могли виникнути бажання стати господарями незаселених або малозаселених земель цього краю.

Незважаючи на те, що Лжедмитрію І вдалося стати царем, його правління тривало лише рік. Унаслідок змови його було скинуто й убито. Новим царем у Москві проголошено Василя Шуйського. Прагнення польської шляхти отримати якнайшвидшу майнову компенсацію від самозванця за свої послуги в московській авантурі зазнали фіаско. На щастя, вже незабаром об'явився новий претендент на царство, відомий як Лжедмитрій II, котрий був одразу підтриманий козаками й поляками. Ті розпускали чутки, що це справжній московський цар, який не був убитий в 1606 р., а дивним чином зміг врятуватися й утекти. Тепер же він прагне повернути собі трон. У цей же час проти Шуйського виникла сильна опозиція у Москві, що складалася з бояр і дворян. Одним з активних її учасників став Іван Микитович Салтиков, сини якого Василь і Павло, згідно з дослідженням Петра Михайловича Кулаковського, і стали засновниками Салтикової Дівиці¹.

Скориставшись поглибленням Смути в Московії, польський король Сигізмунд III вирішив підкорити собі ослаблену сусідню країну. Вже не прикриваючись іменем самозванця, він прагнув посадити на царський трон свого сина Владислава, а, якщо пощастить, і самому стати царем. Серед найбільших прихильників пропольської орієнтації бачимо й стольника та воєводу, а згодом думного боярина Івана Микитовича Салтикова². Він незабаром відкрито перейшов зі своєю родиною до табору Сигізмунда III, агітуючи за польського короля. В 1610 р. польські війська без бою вступили до Москви й два роки контролювали російську столицю. Проте в 1612 р. на хвилі народного обурення іноземною окупацією

¹ Там само. – С. 64.

² Там само. – С. 150; *Славянская энциклопедия*: В 2 т. – Т. 2. (Н – Я). / Автор-составитель В. В. Богуславский. – М.: Олма-Пресс; ОАО ПФ «Красный пролетарий», 2004. – С. 303.

почалося вигнання загарбників з російських земель. Разом з ними змушені були залишити батьківщину і їхні прихильники, зокрема Салтикови. Втім, полякам вдалося закріпити за собою Чернігівщину. Хоча війна між Польщею та Московією тривала до 1618 р., а в цьому році за активної підтримки запорозького козацтва на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним польське військо королевича Владислава навіть обложило Москву, захопити російську столицю вдруге полякам вже не судилося. У грудні 1618 р. між двома державами було підписано Деулінське перемир'я, згідно з яким територія Чернігово-Сіверщини залишалася за Річчю Посполитою. Вочевидь, десь на початок 1620-х років і припадає смерть Салтикова, оскільки він у документах вже не згадується.

Таким чином, після 1618 р. територія теперішнього Куликівського району, яка доти була південно-західною околицею Московського царства, потрапила під юрисдикцію Речі Посполитої, причому перебувала вже досить далеко від польсько-російського кордону, котрий був відсунутий далеко на схід і північ. Входження краю до складу польської корони прискорило тут колонізаційні процеси, що доти розгорталися доволі мляво. Сигізмунд III щедро роздавав місцеві пустки своїм служилим людям, котрі відзначилися у боротьбі за сусідній трон. Не були обійдені ласкою й перебіжчики з московського боку, серед яких чільне місце посідали Салтикови. Щоправда, у Речі Посполитій їхнє прізвище почали називати спрощено – Солтик (*Soltyk*). Власне кажучи, саме тому теперішню Салтикову Дівицю тоді частіше називали Солтиковою. Солтики були введені до числа вельможної гербової шляхти, а їхні майнові та станові привілеї не раз підтверджувалися указами польських королів.

Як встановив історик Олександр Матвійович Лазаревський, історію сучасної Салтикової Дівиці можна виводити з 1619 р., коли представником польської влади у Чернігові було призначено Володимира Салтикова, старшого сина Івана Микитовича¹. Володимир відразу розпочав проводити політику активного заселення краю. Вочевидь, саме тоді він і звернув увагу на урочище Дівиця над Десною, яке мало вигідне географічне розташування. В 1621 р. ряд земельних володінь на Чернігівщині був закріплений за

¹ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К.: Типография К. Н. Милевского, 1893. – Т. 2. – Полк нежинский. – С. 110.

синами Івана Микитовича Салтикова: Володимиром, Василем і Павлом, котрі отримали урядницькі посади в польській адміністрації краю¹. Ефективному врядуванню Салтикових-Солтиків у Чернігівському князівстві мала сприяти культурна близькість до місцевого населення, а також православна віра, якої вони попервах дотримувалися.

Брати Солтики проводили енергійні заходи, спрямовані на якнайшвидше заселення земель. Так, вже у 1621 р. ними утворено села Ковчин і Сиволож, ще за кілька років села Дівиця та Вересоч, а ще згодом село Блистова². Особливе значення мав розвиток шляхів сполучень: доріг, мостів, переправ. У районі урочища Дівиця було налагоджено роботу перевозу через Десну, який приносив Солтикам немалі бариші³. Перспективну місцевість, яка активно почала заселятися людьми, в 1627 р. спробував захопити впливовий польський шляхтич Ян Кунинський. У 1627-1628 рр. бачимо низку судових процесів, на яких він прагнув оскаржити право братів Солтиків на володіння урочищами Дівиця та Вересоч. Втім, польська Феміда винесла рішення на користь Солтиків і вони з подвійним завзяттям продовжували освоювати землю регіону. Щоправда, своє право на землеволодіння їм час від часу доводилося завзято боронити. Так, у 1636 р. їхнє право на шляхетство оскаржив відомий православний магнат Адам Кисіль. Проте і цього разу, королівське правосуддя стало на бік Солтиків і їхні права та привілеї було підтверджено⁴.

Вочевидь, Дівиця як село з'явилося вже на 1628 р. Швидкому розвитку села сприяла не тільки переправа через Десну, але й наявність гарних мисливських і ще більше рибальських угідь. Річка була дуже багата на рибу. В ній водилися щуки, лящі, язи, плотва, окуні, лини, коропа, соми і навіть подекуди осетри. Щоб збільшити прибутковість рибного господарства в районі Дівиці, Солтики споруджували риболовні ставки, для кращого сполучення між якими будували греблі⁵. Земля навколо Дівиці була надзвичайно родючою, а ліси дозволяли забезпечити населення деревиною та паливом.

¹ Кулаковський Петро. Вказ. тв. – С. 81.

² Там само. – С. 257-258, 268, 435.

³ Там само. – С. 19.

⁴ Там само. – С. 150-151.

⁵ Там само. – С. 17, 357.

Здійснювати розвиток своїх землеволодінь Солтикам дозволяла особиста ласка польських королів: спочатку Сигізмунда III, а потім і його сина – Владислава IV. Так, 24 лютого 1634 р. останнім був виданий привілей для чернігівського підчашого Павла Солтика, що дозволяв тому 6-річне користування лісами поблизу його володінь: Дівиця, Стольне, Блестова, Ковчин, Вересоч та ін.¹

Потрібно звернути увагу на той факт, що спочатку село у документах іменувалося просто Дівиця, і лише згодом, щоб уникнути її плутанини з іншим селом з подібною ж назвою Володьковою Дівицею (названої так теж від імені власника – Самуеля Володкевича), придеснянську Дівицю почали називати Салтиковою.

Тож, напевно, не топилася дочка пана Солтика в озері Дівиці, а існувало це озеро з такою назвою ще до появи тут Солтиків. Саме озеро й дало назву селу, що виникло поблизу нього. Згадаймо, що подібні приклади походження назви населених пунктів від найближчих водойм маємо й у решті чернігівських Дівиць. Тому озеро Дівиця, подібно до річок Дівиця та Дівичка, дало ім'я селу, яке виросло на його берегах.

Протягом другої чверті XVII ст. спостерігається стрімкий розвиток Салтикової Дівиці. В разі збільшується її населення. Село швидко перетворюється на містечко, навколо якого будується доволі потужна лінія укріплень. Ймовірно, будівництво оборонних споруд навколо нього було зумовлене подіями Смоленської війни 1632-1634 рр., коли Московське царство зробило спробу повернути собі Чернігівщину. Солтики змушені були подбати про захист своїх володінь від колишніх співвітчизників. Втім, ця спроба для росіян виявилася невдалою.

Про характер укріплень, зроблених у той час навколо Салтикової Дівиці, можемо судити з опису містечка, зробленого в 1654 р. В цьому документі його названо містом – *«городъ Салтыкова Дѣвица»*. Лінія його фортифікаційних споруд складалася з дубового острогу, укріпленого земляним валом і розташованого на горі, простір навколо якого обведено ровом, сполученим з Десною. Над брамою було зведено дерев'яну вежу, що слугувала додатковим захистом для входу в місто, найвразливішого місця у випадку атаки². На 1654-й рік

¹ Там само. – С. 83.

² *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России.* – С-Пб: Типография братьев Пантелеевых, 1878. – Т. 10. – С. 799-800.

надбрамна вежа вже майже повністю згнила, що слугує нам підказкою часу її зведення – не пізніше початку 1630-х рр. Звичайно, основна частина населення проживала за межами укріплень, де знаходила прихисток лише у разі небезпеки. Зважаючи на те, що з іншого джерела відомо про місцезнаходження Салтикової Дівиці у безпосередній близькості з Десною й озером Дівицею¹, цю місцевість можна ідентифікувати як район теперішнього села, відомий нині під назвою Горби, поряд з тутешнім пляжем. Зараз залишки оборонного рову засипані землею для кращого доступу до берегів Десни. Втім, рештки цих фортифікаційних споруд ще проглядаються при в'їзді до Горбів з боку села.

На щастя для дівичан, події Смоленської війни 1632-1634 рр. обійшли їхнє містечко стороною. На 1630-1640-і рр. припадає стрімкий розвиток Салтикової Дівиці. Містечко стає головним центром навколишньої округи, так званого Солтиковського тракту², згодом, за козацької адміністрації, перетвореного на Дівицьку сотню Ніжинського полку. Роль місцевого осередку Салтикова Дівиця зберігатиме до ХХ ст., будучи центром Салтиково-Дівицької волості, у підпорядкуванні якій перебували навколишні села: Жуківка, Ковчин і Куликівка.

Завершення Смоленської війни слугувало серйозним стимулом для подальшого розвитку регіону, оскільки стимулювало міграційні процеси з півночі Чернігівщини до центральних і південних районів князівства. Значні маси населення тікали подалі від війни й осідали на малолюдних землях. Це було надзвичайно вигідно місцевим землевласникам, котрі залюбки відводили ділянки для новоприбульців, вирішуючи питання залюднення підвладної їм території. В другій половині 1630-1640-х рр. навколо Салтикової Дівиці виникають нові села Хибалівка, Жуківка, Дроздівка, Кладьківка, а також слобідка Куликівка, якій за три століття потому судилося перейняти лаври першості від Салтикової Дівиці, котрій доти вона підпорядковувалася³. Зростання значення Куликівки напряду пов'язане з залізницею, що була тут прокладена в 1893 р. У ХХ ст. значення залізничного шляху практично повністю звело

¹ Мицик Юрій. о. Віршована хроніка (1682 р.) про похід на Сіверщину короля Яна-Казимира у 1663-1664 рр. // Сіверянський літопис. – 2007. - № 6. – С. 95.

² Кулаковський Петро. Вказ. тв. – С. 58-59.

³ Там само. – С. 36, 286.

нанівець роль водної комунікації по Десні, перевагами якої користувалися доти дівичани.

Динаміку зростання чисельності населення у володіннях Солтиків можна проілюструвати за допомогою даних по Сиволожу. Так, на момент заснування в 1621 р. це місце було повністю безлюдним. За десятиліття потому в згаданому селі вже проживало 200 сімей (близько 1 000 осіб). Ще через десятиліття Сиволож став містечком, у якому мешкало понад 500 родин (десь 2 500 осіб)¹. Гадаємо аналогічним чином зростала чисельність населення і в Салтиковій Дівиці, як одному з найголовніших осередків землеволодінь Солтиків. Певну інформацію про чисельний склад її населення може дати присяжний список 1654-го року, згідно з яким до присяги на вірність московському царю тут було приведено 608 осіб: сотник, осавул, хорунжий, 7 отаманів, 260 козаків, 5 земських старост і 333 міщанина. Враховуючи ту обставину, що не присягали жінки, діти та невільні категорії населення, кількість людей у Салтиковій Дівиці на той час треба помножити мінімум учетверо, що дає нам чисельність у близько 2 500 осіб на 1654-й рік².

Отже, на середину XVII ст. містечко стало одним з важливих адміністративних і господарських центрів Чернігівщини, роль якого була значною і в подальшому.

Звичайно, як і в долі кожного населеного пункту, в житті Салтикової Дівиці не бракувало як щасливих моментів, так і трагедій. Немало лихоліть прокотилося землями цього краю: війни, пожежі, голод, хвороби. Так, у 1687 р. містечко майже вщент вигоріло внаслідок сильної пожежі³. В 1772 р. тут було запроваджено жорсткі санітарні заходи, пов'язані з епідемією чуми в регіоні⁴. Вочевидь, свідком запровадження карантинних норм і боротьби з поширенням чуми став відомий у майбутньому російський урядовець і дослідник, реформатор у галузі медицини Степан Семенович Андрієвський. Він народився в 1760 р. в Салтиковій Дівиці у родині місцевого священика. Можливо, тривога 1772-го року, пов'язана з

¹ Там само. – С. 435.

² *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России...* – Т. 10. – С. 799.

³ *Лазаревский А. М.* Указ. соч. – С. 111.

⁴ *Токарев Сергей.* Боротьба з проявами епідемії чуми в Ніжинському полку в другій половині XVIII ст. // *Ніжинська старовина.* – К., 2008. – Вип. 6 (9). – С. 25.

поширеннями «чорної смерті» землями Чернігівщини, і справила такий вплив на 12-річного хлопця, що визначила його подальший фак. Отримавши медичну освіту, Андрієвський багато зробив для покращення санітарно-епідеміологічної обстановки в рідному краї, за що був відзначений керівництвом Російської імперії. Головною заслугою талановитого медика стало вивчення страшної хвороби – сибірки та пропозиції щодо лікування цієї смертельної недуги. Видатний адміністратор і лікар помер на посаді астраханського губернатора в 1818 р. На нашу думку, землякам Андрієвського варто було б подумати про увіковічнення його пам'яті.

Немало випало горя на долю дівчан і в ХХ ст. Жахливою бідою для села, як і для всієї України, став голодомор 1933-го року. Ще більшою трагедією для Салтикової Дівиці стали буремні роки Великої війни з 1941-го по 1945-й. На меморіальному обеліску в пам'ять про полеглих, розташованому в центрі села, бачимо 363 прізвища дівчан, що віддали своє життя у боротьбі з фашизмом.

Однак найголовніша трагедія Салтикової Дівиці мала місце в січні 1664 р. і припала на перші десятиліття існування села. Висвітленню саме цієї найсумнішої в його історії сторінки присвячено даний твір.

Переддень великої трагедії

Революційні зміни, викликані Хмельниччиною, що вибухнула в 1648 р., сприяли подальшому розвитку Салтикової Дівиці. Місцеве населення повністю покозачилося. Тут було сформовано Дівицьку сотню Ніжинського полку, а Салтикова Дівиця відповідно перетворилася на сотенне містечко. На жаль, докладного реєстру дівицьких сотників немає, однак, за свідченнями Олександра Миколайовича Уривалкіна, першим з них був Карпо Литошний¹, а, згідно з дослідженнями Володимира Володимировича Кривошеї, в 1654 р., на момент укладення союзу України з Москвою, місцевим

¹ *Уривалкін Олександр. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII ст. – Ніжин: «Наука-Сервіс», 2000. – С. 37.*

сотником був уже Іван Сухиня (Сухина)¹. Останній, очевидно, доводився братом ніжинському полковнику Лук'яну Сухині. Ймовірно, вивільнення Салтикової Дівиці з-під влади Солтиків у 1648 р. відбулося без значних кровопролитів. Відтепер хлопці та чоловіки з Дівицької сотні стали однією з надійних складових Ніжинського козацького полку й брали дієву участь у його звиятах.

На щастя, вир бурхливих тогочасних кривавих подій обійшов містечко стороною. Його укріплення жодного разу не штурмувалися, а надбрамна вежа згнила. Лише у 1652 р. сюди на короткий час повернулася королівська адміністрація, що було зумовлено укладенням урядом Богдана Хмельницького не вигідного для українців Білоцерківського договору з поляками після поразки під Берестечком у 1651 р. Ніжинський полк тоді ненадовго був ліквідований. Однак вже незабаром містечко повернулося під козацьке управління. Воно успішно розвивалося, перебуваючи під особливим патронатом ніжинських полковників Івана (1652-1655), а згодом Василя Золотаренків (1655-1656, 1659-1663). Саме на середину XVII ст. припадає зведення у центрі Салтикової Дівиці дерев'яної церкви з дзвіницею на честь пресвятої Богородиці, про що маємо інформацію з опису містечка 1654-го року². Містечко, що перебувало на досить жвавому торгівельному шляху й контролювало перевіз через Десну, впало в око ченцям Ніжинського Ветхоріздвяного монастиря, які після смерті Богдана Хмельницького в 1657 р. підняли клопотання перед його наступником Іваном Виговським про передачу їм у власність цієї прибуткової маєтності. Того ж року гетьманом Виговським був опублікований відповідний універсал, за яким *«на выживлене чернцомъ въ монастырьъ Нѣжинскомъ, при храмѣ рождества пресв. Богородицы мешкающимъ, надалисмо мѣст. Дѣвицу, прозываемую Салтыковая, и зъ селами до того містечка належачими, зъ млинами, также и перевозъ въ томъ же містечку на рѣцѣ Деснѣ будучій, зъ озерами до тое жъ слободки Салтыковы-Дѣвицы належачими»*³.

Перші три десятиліття свого існування, які, незважаючи на військові тривоги, видалися для Салтикової Дівиці відносно

¹ Кривошея В. В. Українська козацька страшина. Частина 1. Урядники гетьманської адміністрації. – К.: Стилос, 2005. – С. 91.

² Лазаревский А. М. Указ. соч. – С. 110.

³ Там само.

спокійними, призвели до сильного занепаду тих незначних фортифікацій, що були споруджені Солтиками на початку 1630-х рр. Тому не дивно, що на рубежі 1650-1660-х рр. містечко виявилось одним з найменш укріплених на Чернігівщині¹.

Внаслідок обширних завоювань, зроблених козаками в період Хмельниччини, Салтикова Дівиця опинилася в унікальному становищі. З одного боку, вона перебувала в центрі Ніжинського полку, який на той час перетворився на найбільший адміністративно-територіальний регіон гетьманської держави. Полкові володіння, що мали досить вигадливу конфігурацію, розкинулися далеко за межі сучасної Чернігівщини, включивши в себе частину теперішньої Сумщини, Стародубщину в Росії та на короткий час південно-східні райони сучасної Білорусі. За своєю площею цей полк-гігант перевершував території таких нинішніх держав як Бельгія, Данія, Швейцарія, Нідерланди, а на його землях, за деякими підрахунками, проживало до третини населення Гетьманщини². З іншого боку – дівицькі землі межували на півночі та заході з володіннями Чернігівського полку. Центральне становище Салтикової Дівиці вкупі з володінням зручним перевозом на Десні дозволило містечку й надалі посилювати свою торгівельно-економічну значимість на теренах Ніжинського полку.

Смерть творця козацької держави Богдана Хмельницького тяжко відбилася на політичній та економічній ситуації в Україні. Його фактичний наступник на гетьманстві Іван Виговський проводив політику переорієнтації державного вектору Гетьманщини у бік Польщі. 16 (6) вересня 1658 р. був укладений так званий Гадяцький договір, згідно з яким Україна під назвою Великого князівства Руського ставала третьою рівноправною федеративною частиною в оновленій Речі Посполитій спільно з Польщею та Литвою. Московський уряд був у край стурбований тим, що прийнята у підданство чотири роки тому Україна тепер вислизала з-під «високої царської руки». Щоб цього не трапилося, до Гетьманщини було споряджено потужні збройні сили, котрі мали не допустити втрати

¹ *Вечерський В.* Гетьманські столиці України. – К.: Наш час, 2008. – С. 51.

² *Пиріг Петро.* Ніжинський полк // *Ніжинський вісник.* – 1991. – 9 жовтня (№ 116). – С. 3; *Ростовська Ольга, Желєзко Роман.* Події 1657-1663 рр. на Ніжинщині: українсько-російське протистояння та громадянська війна на Україні // *Ніжинська старовина.* – К., 2010. – Вип. 9 (12). – С. 75.

російського контролю над козацькими землями. Пропольські устремління Виговського не мали популярності серед лівобережного українського населення, тим більше на Чернігівщині, яка останньою з земель увійшла до складу Речі Посполитої. Зважаючи на той гніт, який терпіли українці за польської влади, політичні прагнення нового гетьмана могли здаватися цілковитою зрадою державницьких намірів великого «батька Богдана». Саме тому Виговському майже з перших днів свого правління довелося вести боротьбу не лише з колишнім союзником – Москвою, але й організовувати протидію опозиційним рухам всередині власної держави. З цією метою йому довелося закликати собі на допомогу поляків і татар. Суттєвим тактичним успіхом для гетьмана стала перемога 8 липня (28 червня) 1659 р. його коаліційної українсько-татарсько-польської армії під Конотопом над великим московським військом, що рушило до України з каральною метою. Важливу роль у перемозі під Конотопом відіграли й козаки Ніжинського полку, на чолі якого в той час стояв Григорій Гуляницький (1656-1659).

Втім, ця гучна перемога не зміцнила в Україні влади непопулярного гетьмана, й вже за два місяці потому проти нього спалахнула нова потужна хвиля повстань. Його найближчі соратники загинули чи змушені були перейти на бік іншого претендента на булаву, молодшого Богданового сина Юрія Хмельницького.

З цим моментом пов'язано перше відоме нам серйозне кровопролиття на землях Салтикової Дівиці. Анонімний автор польської віршованої хроніки, знайденої й опублікованої Юрієм Андрійовичем Мициком, про ці події писав:

*Ile gdy między inszymi też Dziewica za Wyhowskiego,
Gdy siedmnaście chorągwi wraz zgubiono ludu polskiego,
W różnych miastach o jednej godzinie w nocy też zgubiła...*

Український переклад:

*Або де ж між іншими та ж Дівиця за Виговського,
Де сімнадцять хоругов враз згублено люду польського,
В різних місцях о єдиній годині в ночі та й згубила¹.*

¹ Мицик Юрій. о. Віршована хроніка... – С. 95.

Якщо врахувати, що корогва (хоругва) як військовий підрозділ нараховувала від двох до восьми десятків списів, то навіть за мінімального обрахунку, згідно свідченням даного автора, у Салтиковій Дівиці загинуло близько 400 польських воїнів. Цей факт, не відзначений досі увагою в історіографії, якщо, звичайно, він не є помилкою, авторською вигадкою чи надмірною гіперболізацією, можна віднести до серпня-вересня 1659 р., коли Виговський втратив владу й на Лівобережжі почалося вигнання та забиття польських підрозділів, які прийшли на підтримку гетьмана. З іншого боку, розміщення у містечку на постій кількох сотень людей вже свідчить про його розмір і велелюдність, а також здатність вмістити таку кількість зайд. Отже, якщо свідчення анонімного хроніста правдиві, у 1659 р. в Салтиковій Дівиці квартирували кілька сотень поляків (17 корогв), більша частина яких була перебита в одну ніч за умовним сигналом місцевими козаками й селянами. Цілком ймовірно, що це міг бути якийсь з польських загонів, який на короткий час зупинився тут. Безумовно, звістка про цю різанину була тяжкою новиною для Варшави й могла викликати серед шляхти лише лють і жагу помсти.

Вочевидь, саме про криваві події у Салтиковій Дівиці писав польський літописець Йоахим Єрлич, повідомляючи під 1659 р. про місію найближчого прибічника Виговського Юрія Немирича, котрий їздив на чолі шляхетських загонів до Чернігівщини збирати хліб для польського війська, де був убитий. Єрлич не забуває додати, що *«холопи-нападники, на них [польських жовнірів – Є. Л.] вночі сплячих напавши, 17 хоругов знесли на голову, та й іншої шляхти немало й шляхтянок, котрі вважаючи, що нарешті тут мир настав, до домів своїх їхали з Волині (za co się obruszyli chłopię, onych nocą śpiących napadłszy 17 chorągwi znieśli na głowę, i innéj szlachty nie mało i szlachcianek: które już cale usali onym przysiędze że pokój staną, do domów swych jechali z Wołynia)»*¹.

Відображення подібного факту знаходимо й у звіті за вересень 1659 р. про українські справи київського воєводи Василя Борисовича Шереметева царю. Той, зокрема, повідомляв Олексію Михайловичу, що *«а которые были ляхи и нѣмцы въ Переясловлѣ, и въ Нѣжинѣ, и въ Черниговѣ, и въ иныхъ мѣстѣхъ, и тѣхъ ляховъ и нѣмецъ полковники*

¹ *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* – Warszawa, 1853. – Т. 2. – С. 31.

всѣхъ побили до смерти съ три тысячи человекъ и Немирича убили жъ и казаковъ, единомышленниковъ измѣнника Ивашка Выговского, побили жъ»¹.

Відгук цієї ж інформації бачимо в «Хроніці» Феодосія Софоновича: *«Того ж року, августа 7-г дѣня, ѡтступили Выговского Иоанна, гетмана, перше полки заднепрьские козацкіі, не хотячи з Выговским полякомъ поддаватися, але под цѣмъ московскимъ хотячи жити, яко под православнымъ. Побили ляховъ на стоновискахъ, за Днѣпромъ будучихъ, перше в Переясловлю, потомъ в Нѣжинѣ і в Чернѣговѣ. В той же часъ Немирича забили»².*

Відзначимо цю обставину, оскільки вона може бути ключовою для розуміння подальших подій.

Після легкої перемоги над поляками, які раптово з'явилися тут з легкої руки Виговського в 1659 р., Салтикова Дівиця на деякий час змогла зітхнути з полегшенням. Театр бойових дій у цей період перемістився досить далеко на захід, і у містечку швидко відновилося мирне життя. Оборонні споруди, які поступово руйнувалися від часу, ніхто не збирався лагодити. Над міською брамою трухла та догнивала дерев'яна вежа, зведена за три десятиліття до того. Однак мирними для Салтикової Дівиці ці роки можна вважати лише умовно. Не бракувало й військових тривог: поляки, татари й пропольськи налаштовані козацькі загони здійснювали вторгнення на землі Чернігівщини і в 1660 р., і в 1661 р., і в 1662 р.³ А в лютому 1663 р. з території Білорусі почали наступ на Чернігівщину литовські війська спільно з черкаським полковником Денисом Мурашком, плануючи стрімким ударом захопити Седнів, тож ніжинському полковнику Василю Золотаренку довелося негайно вирушати зі своїми загонами на північ, щоб зупинити ворожий натиск. Переміщення значного козацького контингенту відбулося саме через Салтикову Дівицю⁴.

¹ *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России.* – С-Пб: Типография А. Катанского и К°, 1892. – Т. 15. – С. 437.

² *Софонович Феодосій.* Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії, Інститут історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, коментарі Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 235.

³ *Уривалкін Олександр.* Вказ. тв. – С. 116-119.

⁴ *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России.* – С-Пб: Типография В. В. Пратц, 1872. – Т. 7. – С. 370-371.

Портрет Івана Золотаренка, ніжинського полковника в 1652-1655 рр. (XVII ст.). З діяльністю братів Івана та Василя Золотаренків пов'язаний найбільший розквіт Ніжинського полку

За часів урядування Василя Золотаренка (1659-1663) Ніжинський полк досяг апогею свого розвитку. Належачи до найвищої козацької еліти, полковник Золотаренко, котрий контролював найбільшу територію Гетьманщини й був особливо наближеним до гетьмана Юрія Хмельницького, безталаного сина великого Богдана, намагався посилити внутрішньополітичну й економічну значимість свого полку. Салтикова Дівиця, що розташовувалася на перетині водного шляху по Десні та жвавої дороги з півдня на північ через місцевий перевіз, за умов мирного існування продовжувала успішно розвиватися. Ймовірно, саме тоді були проведені заходи, спрямовані на посилення обороноздатності містечка, в тому числі полагоджено укріплення надбрамної вежі. За наказом Золотаренка, на початку 1660-х рр. у його полку *«города все укрепили»*¹.

Незважаючи на те, що землі Ніжинського полку в цей період лише час від часу ставали ареною бойових дій, політичне становище Гетьманщини продовжувало ускладнюватися. Полковник Василь Золотаренко, подібно до багатьох представників генеральної старшини, в 1659 р. присягнув на вірність московському царю, хоча незадовго до цього сміливо воював проти московитів під Борзною під регіментом Виговського. Свою вірність Москві ніжинський полковник зберіг і після того, як 17 (27) жовтня 1660 р., зазнавши поразки від поляків, Юрій Хмельницький змушений був укласти з ними Слободищенський трактат (або Чуднівську угоду), що вкотре означало докорінний поворот зовнішньої політики України. Відтепер Гетьманщина знову мала стати частиною Речі Посполитої.

Золотаренко відмовився визнати такі зміни державної політики козацького уряду й задекларував свою вірність царю. В умовах невизнання влади Юрія Хмельницького проросійськи налаштованим Лівобережжям відкривалися гетьманські перспективи для самого ніжинського полковника, як керманича найбільшої полкової адміністрації та до того ж пов'язаного родинними вузами з великим Богданом: рідна сестра Золотаренка стала третьою й останньою дружиною творця козацької держави. Віднині в Ніжинському полку будь-яка нелояльність до Москви та симпатії до поляків і пропольської політики Юрія Хмельницького жорстоко каралися.

В цьому відношенні показовим є процес над козаком Тарасом Незнаєм наприкінці 1660 – на початку 1661 р., який критикував

¹ Уривалкін Олександр. Вказ. тв. – С. 134.

Золотаренка за те, що той «*хоче бути під московським царем, а ми хочемо бути у польського короля при Юрії Хмельницькому*»¹. Особливо слід відмітити, що Незная належав до Дівицької сотні, де за рік до того, згідно свідченням анонімного автора, полягло 17 польських хоругв. Тож пропольські сентименти продовжували існувати в Салтиковій Дівиці й після падіння тут польсько-шляхетської влади.

За наказом тодішнього дівицького сотника Демида Рогози², 30 грудня 1660 р. (за старим стилем) Незная було схоплено й привезено до Ніжина, де на козачій раді винного у державній зраді засуджено до смерті. Вирок було виконано на Соборній площі у полковому центрі³. Таке показове правосуддя мало засвідчити новоприбулому до Ніжина московському воєводі князю Семену Шаховському лояльність місцевого полковника до царя, а, отже, підвищити його значимість в очах уряду Олексія Михайловича.

Публічна страта дівицького козака Незная мала також слугувати для інших уроком і застерегти їх від хитань та проявів непокори Золотаренку й Москві. Тим більше, що час для Ніжинського полку був неспокійний, і вже за кілька днів потому до Ніжина підійшли загони Юрія Хмельницького з татарами й поляками, прагнучи захопити місто з наскоку. Втім, добре укріплений Ніжин вистояв, і нападники, спаливши посад, відступили⁴.

Перемоги над ворогами підсилювали гетьманські амбіції Золотаренка. Керуючи найбільшим полком Гетьманщини й маючи родинний зв'язок з Богданом Хмельницьким, він сподівався, зрештою, сам отримати булаву. Тому ніжинський полковник виступив категорично проти обрання в 1662 р. на Лівобережжі

¹ Соловьёв С. М. История России с древнейших времен // Соловьёв С. М. Сочинения. – Кн. 6. – Т. XI. — М.: Мысль, 1991. – С. 94.

² Кривошея В. В. Вказ. тв. – С. 91.

³ Алмазов А. С. Украинские казачьи нежинские полковники и великороссийские нежинские воеводы в 1660-1680-е гг.: конфликты и сотрудничество // Громадянські протистояння в історії України: від непорозумінь і розбрату до національної консолідації. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині (26 червня 2013 р., м. Ніжин) / упорядник Є. М. Луняк; відповідальний за випуск С. Ю. Зозуля. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2013. – С. 22; Уривалкін Олександр. Вказ. тв. – С. 117.

⁴ Уривалкін Олександр. Вказ. тв. – С. 117.

гетьманом свого політичного опонента переяславського полковника й наказного гетьмана Якіма Сомка, доводячи нелегітимність такого кроку й відмовляючись підкоритися йому. В цей же час про свої претензії на булаву заявив кошовий отаман Запорозької Січі Іван Брюховецький, котрий невдовзі був проголошений січовим товариством гетьманом. Таким чином, перед лівобережним козацтвом постала необхідність політичного вибору серед трьох кандидатур – Сомка, Золотаренка й Брюховецького, що наочно продемонструвало правдивість відомої української приказки «На двох козаків три гетьмани».

Наприкінці 1662 р. зміна влади відбулася й на Правобережжі, де Юрій Хмельницький, остаточно зневірившись у своїх можливостях, відмовився від уряду, а його наступником було обрано Павла Тетерю. Цікаво, що всі претенденти на гетьманство повсякчас підкреслювали свою близькість до великого Богдана. Так, Тетеря був одружений з його дочкою. Сомко та Золотаренко були свояками Богдана Хмельницького, оскільки їхні сестри були відповідно першою та третьою дружинами померлого гетьмана. Брюховецький апелював до того, що був його джурою, тобто найближчим помічником.

Згідно з рішенням московського царя, вибори нового гетьмана на Лівобережжі мали відбутися в Ніжині вільними голосами всього козацтва, включаючи рядове, тобто чернь. Звідси назва ради «Чорна». Однак Ніжинській раді судилося стати чорною не лише через це. Вже в ході підготовки до її проведення Золотаренко зрозумів, що, крім підтримки свого полку, йому сподіватися немає на кого. До того ж і цей соціальний ґрунт був доволі хитким. Згадаймо, справу дівицького козака Тараса Незная. Ці обставини змусили ніжинського полковника шукати компроміс із своїм політичним опонентом Сомком. Такий союз пояснювався ще й тим, що Сомку й Золотаренку, як представникам вищої козацької еліти, легше було знайти спільний ґрунт один з одним, ніж з репрезентантом популістських гасел і неперевершеним демагогом Брюховецьким. 27-28 (17-18) червня 1663 р. у Ніжині відбулася чорна рада, де за підтримки представників Москви перемогу здобув останній.

Ніжинська чорна рада ознаменувала остаточне оформлення розколу України по Дніпру, дві частини якої очолили тепер Тетеря та Брюховецький. Сомка та Золотаренка було заарештовано й за три

місяці потому страчено у Борзні. Громадянська війна на теренах козацької держави вступала у фазу нового розвитку.

Першим кроком адміністрації Брюховецького стало зміцнення позицій нового гетьмана. З цією метою він здійснив кілька заходів, що посилювали його владу на Лівобережжі. На чолі полкових урядів він поставив лояльних до себе керівників. Так, новим ніжинським полковником став представник козацької голоти запорожець Матвій Гвинтовка. Багатьох нових урядників, переважно з числа запорожців, отримали й козацькі сотні. Очевидно, з цим пов'язана поява в Салтиковій Дівиці сотника Трикача (за іншими даними – Трокача) після Демида Рогози¹. Водночас, щоб послабити політичний вплив у Гетьманщині потужного Ніжинського полку, його територію було зменшено більш ніж втричі й виокремлено три нових полки: Глухівський, Сосницький і Стародубський². Віднині дівицькі землі стали північною околицею Ніжинського полку, що, втім, не позначилося на економічному розвитку містечка.

Політичні пертурбації на Лівобережжі й внутрішні конфлікти в середовищі козацтва зумовили можливість повернення на ці землі польської влади. На початку 1660-х рр. Річ Посполита поступово оговтувалася від військово-політичної кризи попередніх років, викликаной Хмельниччиною. На 1663 р., після низки перемог над українцями та росіянами, перед польським військовим керівництвом замайоріли перспективи відновлення колишньої величі своєї держави. Одним з першочергових завдань цієї стратегії було встановлення повного контролю над Україною, лівобережна частина якої разом з Києвом перебувала під фактичною юрисдикцією Москви. Опираючись на союз з правобережним гетьманом Павлом Тетерею та кримським ханом Мехмед-Гіреєм, король Речі Посполитої Ян II Казимир виношував ідею грандіозного походу на Москву, по суті, повторення вдалих військових акцій півстолітньої давнини, проведених його батьком і братом. Цей рейд у разі успішності змусив би уряд Олексія Михайловича стати поступливішим у переговорах і прийняти мир на вигідних для Варшави умовах. Сприятливим для завойовників фактором стало те, що лівобережне козацтво не мало

¹ *Календар 2000-го року «Чернігівщина – земля козацька»*. Автор і упорядник І. Корбач. – К.: Видання Чернігівського земляцтва, 1999. – С. 358; *Кривошея В. В.* Вказ. тв. – С. 91.

² *Ростовська Ольга, Желєзко Роман.* Вказ. тв. – С. 84.

згуртованості. Промовистим доказом цього стали трагічні для України події Ніжинської чорної ради, що яскраво продемонстрували розкол у козацькому середовищі. Зважаючи на підготовку польсько-татарсько-козацького вторгнення на Лівобережжя, царський уряд розумів, що під загрозою опинився не лише Брюховецький і його адміністрація, а й увесь контроль Москви над цією територією. Тому росіяни зі свого боку проводили заходи, спрямовані на укріплення становища адміністрації свого ставленика й зміцнення власного панування на цих землях.

В листопаді 1663 р., коли Брюховецький разом з московськими воєводами гарячковито намагалися посилити оборону міст Лівобережної України, війська Яна II Казимира, переправившись через Дніпро поблизу Ржищева, почали вторгнення. Польська стратегія передбачала швидке просування на північний схід з максимальним збереженням військових сил для генеральної битви з московитами. Саме тому було прийняте рішення не гаяти час на облогу добре укріплених міст, таких як Київ, Ніжин, Чернігів, а стрімко просуватися вперед, не даючи ворогу зосередити свої сили. У районі російського Севська планувалося сполучення з литовською армією для подальшого наступу на Москву.

Король захоплював тільки невеличкі містечка, нездатні до тривалого опору, при цьому намагаючись уникати кровопролиття й демонстративно виявляючи своє милосердя до міщан, що добровільно відкривали йому свої брами. Вороньків, Бориспіль, Баришівка, Остер майже безборонно здалися полякам, а їхні мешканці присягнули на вірність королю. Саме в Острі Ян II Казимир зробив невеличкий перепочинок, очікуючи підходу своїх сил, що розтяглися по зимових дорогах, і підкріплень. Тут 28 грудня володар видав місцевій шляхті та козацтву привілей, що підтверджував їхні давні права. Цим заходом король намагався привернути місцеву верхівку на свій бік. Тим часом інші частини великого війська, що діяли на окремих напрямках, також мали суттєвий успіх: воєвода руський Стефан Чарнецький захопив містечко Носівку, інший воєначальник Юрій Песочинський стояв зі своїми загонами в Олишівці, великий коронний гетьман Станіслав Ревера Потоцький отаборився в Козельці. Найбільший успіх мав Тетеря, якому здалися Ромни, Монастирище, Прилуки, однак Лохвицю прийшлося брати

*Іван Брюховецький, гетьман Лівобережної України в 1663-1668 рр.,
обраний на Чорній раді в Ніжині.
Сучасна копія портрету XVII ст.*

штурмом¹. Саме у складі корпусу Тетері перебували тоді видатний козацький полководець, мимоволі змушений брати участь у поході, Іван Богун, а також майбутній король Речі Посполитої Ян Собеський.

Мороз ще не став у нагоді загарбникам, зробивши безперешкодним перетин водних перепон на шляху, бо він став посилюватися лише з початком нового 1664-го року. Цей факт засвідчує один з учасників походу Яна II Казимира французький найманець Антуан-Шарль де Грамон граф де Лувін'ї, який зі своїми людьми зміг перейти Дніпро по кризі, до того ж не дуже міцній, лише 11 січня². До слова, спогади графа де Грамона є доступними у російському перекладі³.

Вдале відкриття військової кампанії підсилювало у польського керівництва надії на швидку перемогу. В той же час Ян II Казимир і його оточення розуміли, що подальше просування вглиб Лівобережжя вже не буде таким легким, як доти. 30 грудня король зі своєю армією рушив з Остра далі. Зробивши незабаром коротку зупинку в Олишівці, він 2 січня зібрав військову нараду, на якій вирішив згуртувати свої сили, щоб продовжити наступ. Чарнецький мав просуватися на Березну й рухатися вздовж правого берегу Десни. Сам король з основними силами, йдучи лівим берегом, планував захопити Батурин, де засів зі своїми полками та московськими стрільцями Брюховецький⁴. В умовах, коли крига на річках ще не стала, стратегічного значення набував контроль над перевозами через Десну, один з яких знаходився прямо по ходу війська біля Салтикової Дівиці. Для польського керівництва можна було очікувати, що це козацьке містечко добровільно відчинить браму перед жовнірами короля або ж буде не в змозі організувати довготривалий опір. З

¹ *Пиріг Петро*. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр. // Сіверянський літопис. – 1999. - № 5. – С. 16.

² *Gramont Antoine de*. Relation de mon voyage en Pologne / Antoine de Gramont // La Revue de Paris. – 1922. – 15 avril. – P. 717-718.

³ *Грамон Антуан*. Из истории московского похода Яна Казимира / Перевод Н. Г. Муравьевой / Антуан Грамон. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1929. – 29 с.; *Грамон Антуан*. Из истории московского похода Яна Казимира / Перевод Н. Г. Муравьевой / Антуан Грамон // <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Gramon/frameset.htm> 06/12/2012.

⁴ *Zbiór pamiątek do dziejów polskich*. Wydał Włodzimierz Stanisław Hr. de Plater-Broel. – T. 4. – Warszawa: W Drukarni Gazety Codziennój, 1859. – S. 135, 146.

іншого боку, шляхта горіла бажанням помститися місцевим мешканцям за загибель 17 хоругв у 1659 р., а татарські загони, ласі на грабунок, бачили можливість збагатитися й поповнити юрби своїх полоняників. Чорна хмара насувалася на Салтикову Дівицю.

Жахіття

Облога, захоплення та знищення Салтикової Дівиці в січні 1664 р. військами Яна II Казимира, як важлива віха тієї зимової кампанії, відзначається практично всіма сучасниками. Як велику трагедію регіонального масштабу подають цю подію тогочасні вітчизняні хроністи – Феодосій Софонович і Самовидець. У найближчій за часом до цих подій «Хроніці» Софоновича (1672) про сумну долю Салтикової Дівиці повідомляється коротко. Автор лише зазначив, що поляки на чолі з королем *«тогда много мѣсть и сѣль попустишили, котріє ему не хотѣли голдовати. Мѣстечко Дѣвицю вирубали»*¹.

Значно змістовнішою про цю подію є розповідь Самовидця, котрий закінчив свій твір у 1702 р., використовуючи щоденникові записи попередніх часів. У його літописі читаємо: *«и пришовши до Солтиковой Дѣвиці, над Десною рікою, которая не хотіла ся здати и поклонити, приступом доставали, где немало жолнірской піхоти легло, килка днів достаючи. А же напотом люде в осаді сидячіе видят, же трудно видержати, бо юже місто доставали, тилко в самом замочку, — просили о милосердя. А любо обещали показати над ними милость, еднан же не додержали: бо упавши в замок, многих постинали, а уних в полон татаре побрали і внівец обернули»*².

Відгомін кривавих подій навколо Салтикової Дівиці відзначено далеко за межами України. В 1679 р. у французькому Ліоні було опубліковано двотомну книгу історика Мішеля Руссо де ла Валетта «Казимир король Польщі». Цей твір було присвячено Яну II Казимиру,

¹ Софонович Феодосій. Хроніка... – С. 258.

² Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 93-94.

котрий нещодавно перед тим помер у Франції. В основі даного біографічного нарису, очевидно, лежало якесь польське джерело, можливо, створене на замовлення покійного короля. Таке припущення можна зробити на підставі того, що імена й географічні назви, про які йде мова, тут часто подано в родовому відмінку: Скидан (*Skidana*), Вороньків (*Wroncowa*), Глухів (*Glukowa*) тощо. Французький біограф польського короля так описував трагічну долю Салтикової Дівиці та відчайдушний героїзм її мешканців: *«За кілька днів потому генерал Чарнецький з пересувним табором збирався підкорити місто Дівицю (la Ville de Dewicze). Однак, хоча король теж наблизився сюди, місцеві мешканці відмовилися відчинити свою браму. Це розлютило Казимира, він наказав почати збройний наступ на це місто і, взявши його штурмом, наказав перебити у ньому всіх людей, саме місто підпалити й перетворити на згарище, щоб дати урок майбутнім поколінням за цю безглузду упертість»*¹.

Окремі факти, що висвітлюють криваву розправу над мешканцями Салтикової Дівиці можна побачити й у вже згаданій польській анонімній віршованій хроніці².

Однак всі вищенаведені джерельні свідчення є занадто скупими й уривчастими. На щастя, збереглося більш промовисте й інформативне джерело, яке повнішою мірою дозволяє нам уявити приблизні картини тих страхітливих подій, що відбулися на землях Салтикової Дівиці в січні 1664 р. Це листи польських офіцерів – учасників штурму містечка, написані відразу по гарячих слідах, за кілька днів після його знищення. Завдяки цим документам ми можемо майже по днях відтворити в уяві трагічне видовище загибелі придеснянської Дівиці³.

Перші ворожі роз'їзди поблизу Салтикової Дівиці з'явилися напередодні Святвечора 3 січня 1664 р. (або 24 грудня 1663 р. за старим стилем). Про це можемо судити на підставі свідчень з листів офіцера Гротуса та оберстлейтенанта Йоганна-Магнуса фон Охапа до польного коронного гетьмана Єжи-Себастьяна Любомирського, датованих відповідно 19 січня (Гротус) і 9 лютого 1664 р. (фон Охап). У своїх листах кореспонденти повідомляли адресату, що основне

¹ *Rousseau de la Valette Michel. Casimir roy de Pologne. – Lyon: Chez Thomas Amaulry, 1679. – Т. 2. – Р. 176.*

² *Мицик Юрій. о. Віршована хроніка... – С. 95-96.*

³ *Zbiór pamiątek do dziejów polskich... – S. 135-136, 148-149.*

військо підійшло до містечка 4 січня, «в день Божого Народження руського», тобто Різдва¹.

Напевно, то була найсумніша куця в історії Салтикової Дівиці. Невеличкі розвідувальні загони польських і татарських вершників на баских конях як вихор примчали до її стін. На притрушеній снігом мерзлій землі чорніючі силуети нападників були видні звіддала. Всі чоловіки, що перебували на той час у містечку – нечислені козаки, а в основному ремісники та селяни, схопивши до рук зброю, похапцем зайняли місця вздовж частоколу в напрямку найбільш імовірного удару, на південній околиці. Оборону очолив нещодавно призначений сюди Брюховецьким сотник Трикач.

На прихід неприятеля очікували, зважаючи на швидке наближення його військ, і готували Салтикову Дівицю до оборони, а, втім, до останку не згасав вогник надії, що й цього разу, як багато разів доти, біда омине придеснянське містечко. Церква, зведена на честь пресвятої Богородиці, була постійно сповнена народом, переважно жінками, які адресували свої слізні молитви небесній заступниці, щоб врятувала їх самих, їхніх дітей і чоловіків від лютої смерті.

Тепер напружена тиша сповнилася гиканням та улюлюканням гарцюючих татар, віщуючи лиху долю дівичанам. Кримці розуміли, що у випадку захоплення цього укріплення, на них очікують сотні бранців, котрих можна буде вигідно продати в Криму. Поляки уважно розглядали нехитрі тутешні фортифікації, видивляючись їх найбільш уразливі місця. Було розграбовато ті хати та будівлі дівичан, що опинилися за межами дерев'яних стін. Оборонці, розставлені Трикачем, із зброєю наготові з тривогою очікували на штурм, який міг розпочатися щомиті.

Незважаючи на примітивність своїх укріплень, розташована на пагорбі Салтикова Дівиця знаходилася в дуже зручному для оборони місці, яке перетворювало її на важкодоступну твердиню. З півночі її надійно захищали круті береги Десни, а зі сходу до містечка підступало озеро Дівиця, що й дало йому назву. Від озера до річки було прокопано глибокий рів, котрий сполучав води Дівиці з Десною, перетворюючи містечко на своєрідний острів, з'єднаний з рештою суходолу невеличким містком. І хоча мороз вже скував кригою води Дівиці та Десни, лід був ще неміцним і міг витримати хіба що

¹ Ibid.

поодиноких путників. Головним укріпленням Салтикової Дівиці був невеличкий замок, зведений на самій верхівці пагорбу, у безпосередній близькості до вод Десни та Дівиці. Саме під захист стін цього замку було зібрано всіх жінок і дітей з першою появою ворогів, а також все добро та харчові запаси.

Дівичани розуміли, що знищення тут у 1659 р. 17 своїх хоругов поляки не простять. Тому навіть добровільна здача рідного містечка й присяга Яну II Казимиру не були гарантією того, що король помилує Салтикову Дівицю й не віддасть її на поталу й розграбування своїм воїнам. Втім, серед мешканців не було єдності, щодо подальших дій. Дехто виступав за покору королю та намагання вимолити в нього прощення, більшість же схилялася до думки, що варто захищатися.

Мабуть, за всі часи існування Салтикової Дівиці ніколи тутешні люди так палко та пристрасно не молилися за спасіння своєї душі, як тієї різдвяної ночі. Печаль і смуток оповили кожную місцеву родину. Батьки, які щороку радісно вітали дітей з щасливим святом народження Сина Божого й відправляли їх колядувати по близьких і знайомих, тепер соромилися дивитися їм у вічі, розуміючи, що наступного Різдва для них вже може й не наступити. Залишаючи трохи різдвяної куті душам померлих родичів і поминаючи тих, хто «заблукав у лісі, втопився у морі чи не повернувся з далекої дороги» чи загинув за інших обставин, дівичани немов би ділили цю останню трапезу з мерцями, які цього дня прийшли на гостини до живих. В цьому можна побачити певний символізм ситуації, адже, як ми знаємо, незабаром більшість з цих живих також підуть у кращий світ.

4 січня, на Різдво, надії дівичан на те, що й цього разу їм пощастить і гірка чаша їх мине, розтанули як весняний сніг. Вже зранку до Салтикової Дівиці почали прибувати все нові та нові загони завойовників. Наближалися основні сили армії Яна II Казимира, щоправда, без самого короля, котрий затримався в дорозі. Польські жовніри почали розбивати свій табір на кручі перед містечком, одночасно лаштуючи необхідне до штурму спорядження. Втім, варіант збройного здобуття містечка, який здавався малоімовірним, зважаючи на неспіврозмірність ворогуючих сторін, загарбниками було відкладено до наступного дня. По-перше, необхідно було спробувати заволодіти цим населеним пунктом без кровопролиття, просто продемонструвавши свою міць. По-друге, солдати відчували необхідність відпочинку після важкого переходу. По-третє, свято

***Ян II Казимир, король Речі Посполитої в 1648-1668 рр.
Портрет роботи Марчелло Бачареллі (бл. 1770)***

Різдва, що згідно юліанському календарю припадало на цю дату, змушувало почекати, оскільки у війську Яна II Казимира було доволі багато православних, і воювати цього дня, тим більше вбиваючи одновірців, для них вважалося тяжким гріхом.

Неподалік від поляків отаборилися й татари, вичікуючи зручного моменту, щоб кинутися набирати ясир, проте не бажаючи проливати свою кров під час штурму, до якого в них не було ні бажання, ні вміння.

У діях нападників відчувалася впевненість, адже до цього набагато більші й сильніші міста, такі як Бориспіль, Остер, Носівка, Олишівка та ін., безборонно відкривали перед ними свої брами й уклінно зустрічали Яна II Казимира, як законного володаря, молячи його про милість і пощаду. Ось і тепер поляки відрядили своїх парламентарів з вимогою здати місто на милість короля, інакше всім його городянам доведеться відчувати на собі його гнів.

Цей ультиматум знову викликав сум'яття у лавах дівичан. Цього разу гору взяли прибічники капітуляції. Зрештою, можна згадати, що пропольська орієнтація тут не зникала, чому доказом був процес козака Незная за три роки до того. Посланці від Салтикової Дівиці засвідчили свою вірність правителю Речі Посполитої й пообіцяли відчинити браму.

Про те, що відбулося далі, маємо докладні свідчення з листа Гротуса, написаного за два тижні після цих подій. Як повідомляв автор, дівичани *«почали немилосердно проситися, з чим і холопів своїх до короля ЙМсті [Його Милості – Є. Л.] відправили, котрі зараз же зложили присягу на послушенство і вірність, але, коли через командированих до міста дійшло відбирати браму, стріляючи по наших, підступитися не дали»*¹. Таким чином, за кілька годин у середовищі оборонців знову перемогли прибічники опору до кінця. Таке зухвальство непокірного містечка вимагало якнайсуворішого покарання. негайно було сповіщено Стефана Чарнецького, корпус якого знаходився за півтори милі звідси і де власне перебували тоді Гротус і фон Охав, про необхідність долучення його загонів до військ короля, щоб якнайшвидше здолати опір зухвалої Салтикової Дівиці².

Як свідчить анонімний автор римованої хроніки, поляки спочатку не мали наміру нищити містечко:

¹ Ibid. – S. 135-136.

² Ibid.

*Gdy się królowi wprzod skłoniła, nie chciano one szkodzić
Względem Boga i statku przystojności na pośmiech godzić.*

Український переклад

*Як ся перед королем склонила, не хотіли їй шкодити й,
Оглядаючись на Бога та звичай пристойності, на посміх пустити.*

Тільки обман з боку дівичан, за словами поета-хроніста, спричинив рішення про подолання їхнього опору силою та спалення містечка¹.

Наближення корпусу Чарнецького й розгортання польських сил для рішучого штурму знову зумовили перемогу капітулянтів у Салтиковій Дівиці. Як веде далі Гротус, дівичани вже вночі «наступного дня [тобто 5 січня – Є. Л.] знову покораються почали. Однак, коли ЙМсть Пана генерала гарматного від короля ЙМсті до них по останню декларацію під вал відправлено, вогню дали по всіх жовнірах»². Це нахабство з боку обложених вже перетворювалося на непростачне знущення. Гоноровиті шляхтичі такого подарувати свавільній Дівиці не могли. Жовніри, що напівкільцем оточили містечко з заходу та півдня, з першими променями холодного січневого сонця ринули в атаку.

Штурм відбувався стихійно і не був як слід спланований. Озлоблені тим, що дівичани їх удруге дурять, поляки кинулися на дерев'яні мури та браму за містком, сподіваючись вдертися всередину й наситити свою лють помстою. Напад відбувався хаотично й неорганізовано. Гротус не забуває повідомити, що ця збройна акція розпочалася без відома та дозволу короля. Ймовірно, на момент її початку він був відсутній.

Оборонці Салтикової Дівиці виявилися готовими до відсічі, і, щойно перші лави нападників наблизилися до частоколу, як линув шквальний вогонь з мушкетів, котрий одразу поклав на землю кілька десятків ворожих солдатів. Почулися зойки та стогін поранених. Сніг навколо містечка вкрився червоними плямами крові. Ті, хто підбіг до

¹ Мицик Юрій. о. Віршована хроніка... – С. 95-96.

² Zbiór pamiątek do dziejów polskich... – S. 135-136.

частоколу й намагався вдертися за огорожу, наразилися на шаблі та списи захисників. Бойовище огорнула курява від мушкетних і пістольних пострілів, всередині якої чулися брязкіт заліза, гуркіт ударів, несамоविта лайка бійців з обох боків і скрики вмираючих.

Однак, незважаючи на те, що штурм мав неорганізований характер, а вся його стратегія полягала в раптовості й нахрапистості, велика чисельна перевага військ Яна II Казимира далася взнаки. В окремих місцях частокіл було виламано й поляки почали проникати до містечка. Тепер тримати оборону по всій його площі втратило будь-який сенс. Захисники купками та поодинокі звідусіль кинулися до замку, намагаючись пробитися крізь юрмище ворогів, що линули всередину містечка, немов морські води вглиб корабля, який отримав пробоїну. Однак потрапити до рятівного укриття пощастило лише тим, хто був до нього найближче й першим зміг досягнути його входу. Решта загинула в бою. Розлючені поляки полонених не брали, відразу рубаючи шаблями тих захисників, що опинилися в оточенні, й нещадно добиваючи поранених. Проте й ця зловтішна розправа дорого коштувала нападникам, оскільки з замку по них відкрили мушкетний вогонь. Зважаючи на те, що відстань не перевищувала двох-трьох десятків метрів, постріли оборонців замку були дуже влучними й майже завжди досягали цілі. Поляки, вдершись до Салтикової Дівиці, перетворилися на зручну мішень перед стінами замку. Спроба взяти його штурмом захлинулася в крові. Тож, враховуючи ту обставину, що короткий зимовий день швидко добігав кінця, завойовникам залишалося тільки відступити подалі від нової перепони. Вони ретирувалися, забравши з собою тіла вбитих і запаливши будівлі, що перейшли під їхній контроль, зовнішній палісад містечка й зруйнувавши дерев'яні укріплення в багатьох місцях, з тим щоб наступного дня вдатися безпосередньо до штурму замку. Для остраху оборонців перед стінами замку було кинуте понівечені тіла дівчан, що полягли того дня від рук поляків.

Густий дим від палаючих хат, клунь, комор, сараїв та інших будівель, звиваючись до неба, охопив розорене містечко. Дівчанам, що ховалися у замку, доводилося тепер з боєм спостерігати за тим, як вогонь нищить їхнє майно; все те, що накопичувалося роками важкої праці. Водночас вони розуміли, що найстрашніше ще попереду, адже надій на порятунок жодних. Червона заграва від догораючої рідної домівки стала ще жахливішою, коли на землю

опустилися сутінки. З тріском падали дахи й завалювалися обгорілі стіни, вивергаючи в зоряне небо снопи іскор.

Втім, і полякам ця напівперемога далася дорогою ціною. Гротус повідомляв Любомирського, що цей неорганізований штурм Салтикової Дівиці відзначився *«великими втратами як серед офіцерів, так і солдатів; ...капітанів багато (і насамперед з регіменту Вашої Милості Пана, з котрого всі капітани постріляні, і пан Готмайстер на плацу зостався), солдатів трьохсот, з тими, що на плацу zostалися і тепер помирають від пострілів, на які було їх наражено»*¹. Серед офіцерів, які отримали важкі поранення, Гротус згадував і фон Охапа. Той, у свою чергу, повідомляв Любомирського, що *«немало там як офіцерів, так і солдатів полягло; мене два рази, також пана капітана Магніфіца, пана капітана Пуша, пана капітана-лейтенанта Вержбицького та деяких поручників і хорунжих, солдатів п'ятдесят від регіменту постріляно. Пана капітана Готмайстра вбито»*².

Як бачимо, кількість вбитих і поранених (деякі з котрих невдовзі померли) у польському війську рахувалася десятками. Такого опору й таких втрат у цьому місці загарбники не очікували. Вочевидь, ця невдача й схилила короля до думки взяти непокірне містечко за будь-яку ціну. Це було й зрозуміло, якби Ян II Казимир відступив би від Салтикової Дівиці, визнавши свою поразку, ця новина враз би облетіла усі-усюди, й авторитету короля та його армії було б завдано не виправних збитків. Тому штурм малоцінної в стратегічному відношенні невеличкої фортеці тепер ставав справою принципу, тим більше, що за чотири роки до того саме тут було підступно знищено в одну ніч 17 польських корогв. До того ж, як відзначав вже згаданий граф де Грамон, король тяжко переносив невдачі у військових акціях, що відбувалися за його особистої присутності³.

Отже, наступного ранку мав відбутися рішучий штурм Дівицького замку й розправа над його непокірними людьми.

Плани поляків були очевидні, тому в цей час у замку розгорнулися запеклі дебати, щодо подальших дій. Поріділі представники козацтва, багато з яких були поранені, висловлювалися

¹ Ibid. – S. 136.

² Ibid. – S. 148-149.

³ Gramont Antoine de. Relation de mon voyage en Pologne... – P. 724.

за опір до кінця, надаючи перевагу славетній смерті у бою, ніж приниженню та нарузі над собою й своїми близькими, і, зрештою, знов-таки смерті, але вже на палі. Однак тепер прибічники оборони Салтикової Дівиці явно були в меншості. Чоловіки з невійськових станів і жіноцтво виступали за добровільну здачу, плекаючи надію, що королівське милосердя подарує їм життя. В будь-якому разі, зважаючи на неможливість вистояти під час нового, краще підготовленого штурму, тільки покора могла дати хоч якийсь примарний шанс на порятунок.

Зі слів Гротуса відомо, що опівночі до польських наметів прибула нова делегація з замку. Дівичани каюлися у своїх нерозумі та непокорі монарху, погоджувалися йому присягнути, скласти зброю і впустити поляків усередину. В обмін на це Ян II Казимир мав убезпечити їх від смерті. Розуміючи, що другий штурм, хоч і ретельніше організований, відбудеться з неменшими втратами, ніж перший, король зголосився прийняти капітуляцію Салтикової Дівиці, обіцяючи їй мешканцям життя. Рівно опівдні дівичани мали відкрити замок і впустити до себе польських представників¹.

Як пам'ятаємо, саме про цю угоду згадував Самовидець у своєму літописі².

Під ранок посланці, повернувшись до замку, принесли дівичанам обнадійливу вість, що Ян-Казимир змилювався й погодився на їхню капітуляцію. Ця новина, звичайно, була зустрінута з радістю. Дехто вже молився за доброго правителя, який зжалився над ними. Однак у той же час всі розуміли, що обіцянка навіть і короля – це тільки слова, через які з легкістю можна переступити та забути. Тривога та сумнів не полишали нікого: завтра опівдні все вирішиться. З іншого боку, зажеврів вогник надії: тільки б пережити новий день.

Звістка про угоду короля з дівичанами швидко облетіла польський табір. Дехто радів, що завтра не прийдеться помирати так далеко від батьківщини під час нового штурму неприязельських укріплень. А дехто з королівських вояків щиро обурювався тим, що бунтівникам так легко минеться. Ще можна зрозуміти, якщо б містечко відразу відчинило браму перед Яном II Казимиром і зустріло його як свого законного володаря. Але після того, як тутешні люди стільки разів обіцяли покору й постійно зраджували. Щогодини

¹ *Zbiór pamiętników do dziejów polskich...* – S. 136.

² *Літопис Самовидця...* – С. 93-94.

Стефан Чарнецький, видатний польський полководець середини XVII ст. Портрет роботи Леона Каплінського (1863)

віддавали Богу душу кілька з тих, хто отримав серйозні поранення під час денної атаки. Тож смерть своїх товаришів теж треба пробачити дівичанам? Хіба це справедливо? Це вже не кажучи про трагічні для Речі Посполитої події тут 1659-го року.

Новина про капітуляцію докотилася й до татарських станів, що викликало хвилю обурення і тут. Хоча кримці й не брали безпосередньої участі у денному штурмі, вони нетерпляче очікували на скоре падіння Салтикової Дівиці, що відкривало перед ними можливість грабунків і захоплення невольників. Тепер, згідно з домовленостями, їм доводилося зловити облизня, й це викликало роздратування поміж степовиків.

Як би там не було, поляки й татари з тривогою очікували наступного дня. Чи не зламає Салтикова Дівиця угоди про здачу й тепер, як це вже було двічі?

Ранкова зоря сповістила про початок нового дня. Криваво-червоне сонце почало сходити над обрієм, даруючи людям промені холодного світла. Наступило 6 січня 1664 р. (для дівичан, які жили за юліанським календарем, це, відповідно, було 27 грудня 1663 р.). У тих, хто був у замку в голові крутилася одна думка: «Ось і новий день мого життя! Останній?». Про всяк випадок люди почали прощатися одне з одним. Хтозна, що буде далі? По обличчях багатьох котилися сльози. Невпинно наближалася мить, яка повинна була розставити всі крапки над «і».

Сонце досягло zenіту. Пора! Оборонці із зброєю в руках згуртувалися перед брамою. Їм належало вийти першими, щоб урочисто скласти до ніг монарха смертоносну сталь. Дужі чоловіки почали відмикати важкі дубові забори на замкових воротах, перед якими вже зібрався невеличкий натовп польських комісарів, котрі від імені короля мали прийняти капітуляцію. Все військо Яна II Казимира пильно спостерігало за тим, як повільно відчинялася брама.

Нарешті прохід у глиб замку, такий бажаний учора, відкрито. З нього похмуро вийшли козаки й почали скидати зброю перед королівськими комісарами.

Саме цієї миті почав реалізовуватися найгірший для дівичан сценарій. Збулися найстрашніші очікування. Ось що про це стисло пише Гротус: *«Однак саме вдень, коли посланці наші здійснювали конвенцію [угоду – Є. Л.], котрі для охорони входу від натовпу запроваджували залог, од голоти обозової мешканці були взяті, пограбовані та перебиті»*¹. Початок цієї агресії міг бути спровокований різними

¹ *Zbiór pamiątek do dziejów polskich...* – S. 136.

причинами, про які можна лише гадати. Натовп «голоти обозової», який найбільше був зацікавлений у грабунку і тепер бачив реальність здійснення своїх бажань, повалив у напрямку Дівицького замку. Між ними й нечисленними козаками, що вже виявилися частково роззброєними, зчинилася колотнеча, яка переросла у коротке стихійне бойовище. Не захищені дубовими стінами, на відкритому просторі та майже без зброї останні захисники Салтикової Дівиці швидко полягли під ударами шабель і списів ворогів, прихопивши на той світ ще з пару десятків нападників. Жар пристрастей попередніх днів і нове кровопролиття тільки роз'ятрили лютість польських жовнірів. Тепер, коли містечко виявилось абсолютно беззахисним, вони кинулися виміщувати свій гнів на всіх його жителів, не жаліючи ні жінок, ні дітей. Весь невеличкий простір замку почав заливатися кров'ю. Завойовники вторглися до нього, несучи смерть, вогонь і спустошення. Татари не могли прогавити шансу на грабунок, і тому відразу на своїх прудких кониках полетіли в напрямку палаючого замку, щоб взяти участь у розподілі полонених і здобичі. А король нічого не зробив (не зміг або не схотів), щоб виконати обіцянку, дану ним вночі. Щоправда, автор віршованої хроніки, мимохідь зазначає, що на дівчан «хотіли спустити Бугая і Татар, але передумали (*chciano spuścić Buhaja i Tatařa, łecz zaniechano*)»¹, оскільки це вже було зайве.

Припускаємо, що Бугай і Татар – це імена козацьких ватажків у польському війську. Це припущення підтверджується ще й тим, що Бугай, за словами поета-хроніста, був досвідченим провідником для королівської армії по лісових хащах північного сходу Чернігово-Сіверщини². Вірогідно, тут згадується козацький полковник Іван Бугай³. Якщо дана гадка справедлива, то козаки дійсно не брали участі у знищенні Салтикової Дівиці, де гинули їхні одновірці, і, вочевидь, не з королівського указу, а з власного сумління. Як знаємо, через три тижні під Глуховом козаки Івана Богуна також не проявлять жодної ворожої активності проти глухівчан.

Страшний лемент охопив Дівицький замок. Крики нападників, гуркіт ударів і стогін умираючих змішувалися з плачем і молитвами жінок і дітей. Частина людей перебувала у церкві пресвятої Богоматері, однак її покров не міг їх врятувати. Смерть прийшла і сюди. Інстинктивно юрба

¹ Мицик Юрій. о. Віршована хроніка... – С. 95.

² Там само. – С. 97.

³ Кривошея В. В. Вказ. тв. – С. 48.

дівичан кинулася в бік протилежний наступу поляків і татар. Старші діти почали перелазити через частокіл на північно-східній околиці містечка. Маленьких дітей деякі матері просто перекидали через огорожу, закликаючи чимдуж швидше бігти через кригу річки та озера у безпечне місце. Ворогів з цього боку майже не було. Поляки та татари обмежилися з боку Десни та Дівиці тільки виставленням вартових, які мали сигналізувати, якби дівичани спробували вирватися з оточення в цьому місці. Тепер в умовах масового вбивства врятуватися від різанини могли лише ті, кому б пощастило перебігти через річку чи озеро й сховатися в засніжених лісових хащах. Зупинити оскаженілих від жаху людей ворожі вартові не могли. Втікачі вибігли на лід, бачачи перед собою тільки рятівний ліс. Під вагою десятків людей неміцна крига почала тріскатися й провалюватися. Опинившись у крижаній воді, нещасні у зимовому хутряному одязі майже відразу йшли на дно. Тільки одиницям пощастило тоді врятуватися. Поляки та татари їх не переслідували, побоюючись повторити долю тих, хто назавжди занурився у холодні води Десни.

Добре поінформований автор віршованої хроніки, обіграючи назву населеного пункту, так показує знищення «блудливої» Дівиці, яка, не бережучи свою цноту для короля-пана, вкладалася в ліжко то з москалем, то з Брюховецьким, то з Червонобаштою (вочевидь, під іменем *Czerwonbasta* автор розумів Степана Красну Башту, який у 1664 р. був чернігівським полковником¹):

*Nuż za oną, do niej wpadszy w miasto sieć, by pamiętać,
Po ulicach, w rynkach około prengierza już biegą,
To w ten kąt, to w ów, uciekając, tu, owdzie, latała,
Nie tylko po mieskim koszu, łecz i zamkowym się rzezała...
Topiąc się w Desnie i Dziewicy, dziewica z dziewicą,
W puł się mieszała z sobą, załywając się krwawą juszycą.*

Український переклад

*Ну ж за ону, до неї, впавши в місто, сікти, аби пам'ятала,
По вулицях, в ринках коло ганебного стовпа бігала,
То в той кут, то в цей, утікаючи, туди-сюди літала,
Не тільки по міським кошу, але й замковим ся різала...*

¹ Кривошея В. В. Вказ. тв. – С. 53.

*Топлячись у Десні та Дівиці, дівиця з дівицею,
В пил мішалися з собою, заливаючись кривавою ющицею*¹.

За короткий час все було скінчено. Окрім деяких щасливців, що знайшли порятунок на тому березі річки, майже все населення Салтикової Дівиці було перебите, частина потонула, решту забрали в полон татари. Дуже часто ті, хто потрапили до їхніх рук, заздрили тим, хто вже отримав вічний спокій. Насильство, знущання та наруга над невільниками-українцями для кримців були звичним явищем. Деяких дівчат гвалтували відразу кілька чоловіків, демонструючи свою силу та всевладдя над жертвою. Опис подібної жахливої й огидної сцени, причому без будь-якого співчуття чи жалю до нещасної дівчини, бачимо в мемуарах де Грамона, що свідчило про звичну практику таких вчинків на війні². Всередині палаючого замку нишпорили мародери, відшукуючи здобич і полюючи на тих, хто у схованках рятувався від жахливої розправи.

Густий дим від дводенної пожежі в Салтиковій Дівиці сповістив населені пункти на протилежному березі Десни про сумну долю цього містечка, яскраві картини трагедії якого, крім безпосередніх призвідців даного горя – поляків і татар, могли описати тільки поодинокі втікачі, яким пощастило врятуватися з цього пекла й знайти притулок у задеснянських селах. Найкращим способом до порятунку їхніх мешканців було сховатися у глухих лісових нетрях, перечикуючи, коли завойовники підуть звідси.

Нарешті армія польського короля могла відсвяткувати цілковиту перемогу над непокірним містечком.

Анонімний польський поет-хроніст і Руссо де ла Валетт висвітлювали знищення Салтикової Дівиці як показову розправу, здійснену королем, щоб настрахати непокірних. Однак зі слів Гротуса, підтверджених згодом Самовидцем, бачимо, що трагедія містечка стала наслідком раптового порушення завойовниками двостронніх домовленостей про капітуляцію, що не робило честі королю. Саме тому з польського боку було потрібно надати цій різанині вигляду заздалегідь спланованої акції. Зраду поляками умов договору про здачу Салтикової Дівиці відзначає у своїй недавній докторській дисертації «Павло Тетеря – гетьман козацький» польська

¹ *Мицук Юрій. о.* Віршована хроніка... – С. 95-96.

² *Gramont Antoine de.* Relation de mon voyage en Pologne... – P. 732-733.

дослідниця Анна Кришак, не забуваючи при цьому підкреслити неспіврозмірність перемоги з тією кількістю втрат, яких зазнало тут королівське військо¹.

Хоча події, пов'язані з загибеллю Салтикової Дівиці, містять багато нез'ясованих моментів, найзагадковішим із них є місія до дівичан шляхтича Тележинського, згадка про яку міститься в листі Гротуса. Наведемо цю цитату повністю: *«Цього міста руїні та нашої шкоді немалій дав оказію товариш з-під знаку пана Тележинського, іменем також Тележинський, котрий, якесь маючи в тому місті знайомство, перебрався до нього та їх [мешканців – Є. Л.] у предвзятім конфірмавав опорі; через що на горло осуджений, та за клопотання великого й самого султана життя зберіг»*².

Що саме сподвигло представника відомого шляхетського роду пана Тележинського зрадити своїх, можна тільки гадати. Викликає подив, що знатний шляхтич потайки пробирається до ворожого містечка, де виявляється мав добре знайомство, й переконує його мешканців не піддаватися королю. Ще дивовижнішим виглядає те, що за свою зраду він не був страчений. Скупе повідомлення Гротуса дозволяє висунути припущення про можливий мотив такої поведінки Тележинського. Як уже відзначалося вище, в 1659 р. в Салтиковій Дівиці було перебито 17 польських корогв. Цілком ймовірно, що Тележинський міг бути одним з тих, хто квартирував тоді тут, однак завдяки своєму доброму знайомству отримав змогу вціліти, коли вночі почалася кривава розправа над поляками. Тепер в січні 1664 р. він повернувся до містечка, щоб відплатити добром за добро. Очевидно, знаючи про неважливість Салтикової Дівиці для короля й небажання того гаяти час під нею у стрімкому просуванні на північний схід, Тележинський переконав дівичан у тому, що є шанс уникнути пограбування й, можливо, неволі, якщо показати королю рішучу готовність до відсічі. Такий план, якщо він дійсно мав місце, міг би спрацювати, однак все перекреслив раптовий штурм, що викликав значні втрати серед поляків. З цього моменту захоплення містечка для короля стало справою честі. Долю Салтикової Дівиці було вирішено. Втім, це лише одна з можливих уявних реконструкцій,

¹ Kryszak Anna. Paweł Tetera – hetman kozacki. Praca doktorska. – Poznań, 2013. – S. 139.

² Zbiór pamiątek do dziejów polskich... – S. 136.

Запорожець. З картини Антіна Івановича Манастирського (1932)

що є спробою раціонального пояснення місії Тележинського. В будь-якому разі, сам Тележинський залишився живий, а Салтикова Дівиця загинула.

Значення та наслідки героїчної оборони Салтикової Дівиці

Наступного дня після знищення Салтикової Дівиці король дав своїм військам можливість відпочити на руїнах спаленого містечка. Тим часом на військовій нараді належало обговорити тактику подальших дій, врахувавши суттєві втрати, яких армія зазнала тут. Було прийняте рішення дотримуватися попередньо розробленого плану: корпус Чарнецького рухається на Березну, а король з основними силами бере напрямок на Батурин. Однак головним завданням військового командування Речі Посполитої тепер бачило максимальне збереження своїх сил, інакше здійснення величних планів із захоплення Москви ставало плодом примарних фантазій.

Переправа через Десну загонів Чарнецького 7-8 січня відбувалася з великою обережністю. Воїни поодиночі перетинали замерзлу річку в кількох місцях. Вочевидь, на слабкій кризі з обгорілої деревини, що залишилася на згарищах Салтикової Дівиці, було зроблено накладний міст, що мав забезпечити перехід Десни для коней, гармат і возів.

Криваві події під Салтиковою Дівицею наклали свій відбиток на весь подальший хід кампанії 1664-го року. Як згадував інший учасник цього походу Олександр Поляновський у листі від 9 лютого 1664 р. до все того ж Любомирського, війська під проводом Чарнецького, після того, як *«Дівицю... було штурмом взяте та витяте, не без шкоди однак гречних офіцерів і жовнірів (Dziewica... szturmem wzięte i wycięte nie bez szkody jednak grecznych officerów i żołnierzów)»*, наблизившись до Березни, не ризикнули штурмувати місто, оскільки воно було добре укріплене й захищене козаками сосницького полковника Якова Скидана¹. Тому, обійшовши Березну,

¹ Ibid. – S. 146; Бантыш-Каменський Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К.: Час, 1993. – С. 252.

де приготувалися до завзятої оборони місцеві люди та козаки Скидана, загони Чарнецького стрімким маршем наблизилися 10 січня до Мени й без бою оволоділи нею, а 12 січня завойовникам також без бою здалася Сосниця. Ці успіхи знову на короткий час підняли бойовий дух армії Яна II Казимира, котрий підупав після кривавих боїв за Салтикову Дівицю. Повернувши на південь і знову швидко переправившись через Десну, чому сприяв сильний мороз, який зробив кригу твердою, Чарнецький вже 14 січня захопив містечко Нові Млини. Ці події зафіксував у своєму листі фон Охап¹.

В цей же час козакам Івана Богуну без бою здалася Борзна, мешканці якої присягли королю. Цей козацький полководець не дозволив жодного насильства проти місцевого населення². Можна тільки гадати про те, що, якби Богун зі своїми людьми був 4-6 січня біля Салтикової Дівиці, він, імовірно, за все, не допустив би тут такої страшної різанини.

У цей час Ян II Казимир безнадійно застряг під Батурином, не наважуючись на штурм міцної фортеці, де з козаками та московськими стрільцями засів лівобережний гетьман Брюховецький. Тому на військовій нараді було прийняте рішення не гаяти тут час, а продовжувати стрімке просування на північний схід, де литовська армія вже підійшла до Севська. 18 січня полякам здався Короп, а 21 січня вони без бою оволоділи Кролевцем³. Поляки показово не здійснювали насильств стосовно населення українських міст, які добровільно їм підкорилися, демонструючи те, що під Салтиковою Дівицею було лише дано урок зрадникам присяги й відступникам від свого законного монарха.

Ці перемоги стали останніми успіхами зимової кампанії 1664-го року для поляків. Надалі на армію Яна II Казимира чекала черeda невдач. Переломним моментом цього походу стала облога Глухова, в ході якої героїчному місту вдалося вистояти під натиском переважаючих сил противника, щоправда, не без таємної допомоги з боку наказного гетьмана Богуну. Про зрадницьку діяльність цього видатного полководця щодо свого короля зазначали такі учасники цих подій як Олександр-Людвік Незабитовський⁴, фон Охап¹ і

¹ *Zbiór pamiętnik6w do dziej6w polskich...* – S. 149.

² *Літопис Самовидця...* – С. 94.

³ *Zbi6r pamiętnik6w do dziej6w polskich...* – S. 146.

⁴ *Ibid.* – S. 138.

Гротус². Однак найбільш чітко про зраду Богуна висловився Єрлич, зауваживши, що той «зі своїм товариством: полковниками, сотниками та всіляким своїм козацтвом, що там були, давали знати до міста Глухова, аби в обережності були того дня чи ночі, та ще й на поміч по кількасот козаків бува посилали, аби оборонялися. Де порох підкладали, у якого місця під вали, про те два рази отримували відомість від Богуна й козаків, котрий бувало посилав сповістити, де бардзо війська споряджено Короля ЙМсті, через що багато офіцерів і піхоти німецької та подільської полягло. Коли згадали про всі часи війни, то ніде стільки жовнірів не загинуло, як під Глуховом»³.

Ян II Казимир ще до початку облоги Глухова мав сумнів у доцільності штурму цієї сильної фортеці, прагнучи якнайшвидше злучитися з литовцями й нарешті вступити на територію безпосередньо Московії. Однак Чарнецький був іншої думки. Він переконав короля в тому, що залишати таку потужну твердиню з багатотисячним гарнізоном козаків і московитів дуже нерозумно, тож краще здобути її, щоб мати у своєму тилу добре укріплений форпост⁴. Польський володар погодився з цією думкою, і його війська почали зосереджуватися навколо Глухова. Оборона Глухова, що відбувалася з 22 січня по 9 лютого 1664 р. є однією з найславетніших сторінок української військової історії. Саме під Глуховом, за образним висловом Юрія Андрійовича Мицика, «польська військова машина забуксувала»⁵. Наслідуючи термінологію Мицика, можна лише додати, що «пробуксовувати» польська військова машина почала ще під Салтиковою Дівицею за два з половиною тижнів до того.

Кидається у вічі той факт, що від Салтикової Дівиці до Глухова, королівська армія не наважувалася на збройне захоплення більше жодної твердині. Так, вистояли Батурин і Березна, яким затримка неприятеля поблизу Салтикової Дівиці дала кілька днів для кращої підготовки до оборони. Поляки зробилися господарями лише тих

¹ Ibid. – S. 149.

² Ibid. – S. 142.

³ *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza...* – S. 89-90.

⁴ *Rousseau de la Valette Michel. Casimir roy de Pologne...* – P. 178.

⁵ *Мицик Юрій. о.* Іван Сірко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 45.

міст, які добровільно відчинили перед ними ворота, побоюючись розділити долю придеснянської Дівичі.

Невдача під Глуховом посіяла у війську Яна II Казимира сумнів у переможному завершенні цього походу. З'єднавшись з литовцями під Севськом, він не наважився вести свої війська далі на північ. Його армія втомилася, було багато хворих і поранених, бракувало боєприпасів, татари загрожували полишити короля, оскільки незабаром мала скреснути крига на річках, що дуже б утруднило повернення додому. Шлях до просторів Московії був надійно перегороджений царськими військами. У Путивлі стояли полки місцевого воєводи князя Федора Федоровича Куракіна, до якого приєдналися війська севського воєводи Петра Васильовича Шереметєва¹. Тим більше зі сходу наближалися загони білгородського воєводи князя Григорія Григоровича Ромодановського, які через Суми прямували до Путивля, а згодом через Конотоп підійшли до Батурина, де з'єдналися з загонами Брюховецького². Крім того з півночі простували війська князя Якова Куденетовича Черкаського. Невдача короля під Глуховом стала сигналом до потужних антипольських повстань на щойно підкореній ним території. Один з учасників походу Яна II Казимира Самуїл Чаплицький з сумом констатував, що ті міста, які кілька тижнів тому присягали на вірність королю, тепер повставали проти нього, перебиваючи польські залоги. З гіркотою Чаплицький повідомляв про те, що відбулося в Кролевці: *«ще ми з-під Глухова не зрушилися, а те місто послало до Брюховецького, даючи про наших людей знати; і так він кілька тисяч воїнів заслав, де тих людей під корогвами будучих в пень витято і навіть постріляних добито»*³. Незабаром проти польської влади повстав і Короп, який також був захоплений людьми Брюховецького⁴.

Ще одна неприємність засмутила короля цими днями. На його обоз, що розташовувався поблизу Нових Млинів, вночі напали козаки конотопського сотника Нужного. Тут перебував зі скарбницею, зброєю та важливими державними паперами великий коронний канцлер і найближчий порадник короля у державних справах

¹ *Пуріг Петро*. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 pp. – С. 18-20.

² *Zbiór pamiętników do dziejów polskich...* – S. 145.

³ *Ibid.* – S. 157.

⁴ *Літопис Самовидця...* – С. 95.

Миколай-Ян Пращмовський. Йому дивом вдалося втекти. Козакам тоді дісталися цінні трофеї: коштовності, печатка, карета, а також документи королівської канцелярії, серед яких угода з кримським ханом і мурзами про винагороду за участь у поході¹. Про це пограбування великого обозу також свідчить Чаплицький, повідомляючи, що тут були гроші та крам для короля і війська². Московсько-козацьке військо загрожувало захопити Сосницю, тому довелося відправити сюди додатковий корпус, щоб не допустити переходу міста до рук неприятеля³.

Простоявши кілька днів під Севськом, король обмежився лише тим, що випалив околиці навколо нього й віддав місцевість на розграбування татарам. Крім того, в глиб Московії був відправлений великий експедиційний корпус під проводом Стефана Бідзинського, завданням якого було спалювати російські села, забирати полон і грабувати⁴. Однак росіяни почали стягувати сюди свої сили, а з тилу в будь-який момент загрожували зайти війська Ромодановського та Брюховецького, тому після короткої стоянки під Севськом Ян II Казимир вирішив відступити з усім військом до Новгород-Сіверського. Він мав велике сподівання на те, що місто вдасться захопити без значних втрат. Руссо де ла Валетт повідомляв, що в Новгороді-Сіверському король мав чоловіка, який обіцяв відчинити йому міську браму при наближенні польського війська. У разі захоплення такої твердині, як Новгород-Сіверський, тут можна було розташуватися на зимові квартири, дати перепочинок стомленій армії й підготуватися до продовження військових дій навесні. Проте з наближенням до цього міста польське керівництво отримало звістку, що королівського агента в Новгороді-Сіверському викрито й повішено⁵.

Звичайно, неможливо стверджувати це з певністю, проте до викриття польського зрадника у Новгороді-Сіверському також міг мати пряме відношення Богун, оскільки йому детально були відомі плани й наміри Яна II Казимира.

На підступах до Новгород-Сіверського поляки зазнали ще однієї

¹ *Pupis Петро*. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 pp. – С. 17.

² *Zbiór pamiątek do dziejów polskich...* – S. 157.

³ *Rousseau de la Valette Michel*. Casimir roy de Pologne... – P. 183-185.

⁴ *Ibid.* – S. 186.

⁵ *Ibid.* – S. 182.

дошкульної невдачі. Оскільки їхнє військо дуже розтяглося по виснажливих зимових дорогах, а перехід через крижану Десну був небезпечним через те, що лід не мав великої товщини й загрожував провалитися під вагою великої кількості людей, коней, возів і озброєння, перехід на правий берег річки відбувався дуже повільно. 21 (11) лютого, коли ар'єргарди польської армії ще перебували на лівому березі, на них раптово напали передові загони Брюховецького та Ромодановського на переправі поблизу села Пирогівка. Самовидець про цю битву пише так: *«король, собою стривоживши, спод Глухова вступил на Новгородок Сіверскій, с котрим князь Ромодановскій и гетман Бруховецкій міли потребу в Переговци под Новгородком, а новгородци не пустили короля в город, але стоял король в монастирі новгородском. А войско з войском на Десні спотикалося, бо юже король Десну переправил бил, а ріка юже почала псоватися – наступовало тепло. Где ежели бы тіє сили с Путивля до князя Ромодановского наступили били, заледве би был король увойшол от Десни, а и так много войска потратил»*¹.

Найяскравіше картини битви по берегах Десни подано в спогадах графа де Грамона, який сам ледве не став жертвою козацьких шабель і куль. Зазнавши великих втрат, поляки безладно кинулися на правий берег річки. На їхніх плечах козаки також вдерлися сюди й битва продовжилася вже на іншому березі. На щастя для поляків король відрядив загони Чарнецького для відсічі козакам і московитам, і ті змушені були ретируватися назад. Частина козаків потрапила до рук ворога. Де Грамон повідомляє, що в полон потрапив «козацький генерал», котрий негайно був посаджений на палю, подібно до інших полонених козаків². Чи не йдеться тут про загибель сосницького полковника Якова Скидана, котрий так зіпсував плани поляків місяцем раніше під Березною³? Принаймні, саме про захоплення полковника Скидана поляками в цей час свідчить Руссо де ла Валетт⁴.

Поза сумнівом, якби під час Пирогівської битви були козаки Богуна, її перебіг міг набути зовсім іншого вигляду. Король почав

¹ *Літопис Самовидця...* – С. 95.

² *Gramont Antoine de. Relation de mon voyage en Pologne...* – Р. 725-730.

³ *Кривошея В. В.* Козацька старшина Кропивнянського полку доби Національної революції середини XVII ст. // *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць.* – Вип. 38. – К., 2010. – С. 5-13.

⁴ *Rousseau de la Valette Michel. Casimir roy de Pologne...* – Р. 186.

підозрювати наказного гетьмана у зносінах з неприятелем. Про зраду Богуна Яну II Казимиру доніс і хтось з підлеглих козацького командира, що відмічає автор віршованої хроніки¹. Кілька джерел (щоправда, всі вони походять з польського боку) вказують на те, що Богун очікував слушної миті, щоб у випадку вирішального зіткнення ворожих сторін перейти на бік Москви, вдаривши на поляків з тилу. Про це бачимо свідчення у того ж автора віршованої хроніки, Єрлича, Руссо де ла Валетта².

Дуже детально комплекс джерел, пов'язаний із загибеллю видатного українського полководця, був вивчений петербурзькою дослідницею Тетяною Геннадіївною Таїровою-Яковлевою³. Один з учасників походу Яна II Казимира Ян-Владислав Почобут-Одланицький повідомляв про раптовий арешт і страту Богуна 27 лютого⁴. Йому вторить і автор віршованої хроніки, повідомляючи, що наказний гетьман, котрий бунтував козаків, насміхався над носом короля й хотів влаштувати тому «криваві гони», «*cicho stracon (тихо страчений)*»⁵. Єрлич додає, що Богуна, який готував зраду, та його поплічників король велів розстріляти⁶.

Таким чином, поляками Богуна було визнано одним з головних винуватців провалу зимової кампанії 1663-1664 рр. Амбіційні плани із захоплення Москви верховною адміністрацією Речі Посполитої були полишені назавжди. Натомість армії Яна II Казимира від Новгород-Сіверського довелося швидко повертатися на землі, підконтрольні польському уряду, щоб убезпечити їх від контрнаступу з боку лівобережного козацтва та московських полків. Татари, котрі найбільше виграли у цій військовій кампанії, захопивши тисячі бранців, у березні вирушили до Криму, оскільки починалася відлига, що дуже утруднювала їм шлях додому. Своє військо польському королю довелося розділити на дві частини. З першою з них, що складалася переважно з литовських військ, він рушив через територію Білорусі до Польщі. Як згадував де Грамон, вже 8 квітня

¹ Мицик Юрій. о. Віршована хроніка... – С. 96.

² Там само; *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*... – S. 90; *Rousseau de la Valette Michel. Casimir roy de Pologne*... – P. 183.

³ Яковлева Т. Г. Загибель Івана Богуна // Український історичний журнал. – 1991. - № 5. – С. 139-142.

⁴ Там само. – С. 140-141.

⁵ Мицик Юрій. о. Віршована хроніка... – С. 96.

⁶ *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*... – S. 90.

вони разом з королем були у Варшаві¹. Фактично цей стрімкий відступ більше скидався на втечу.

Інша частина королівського війська на чолі з Чарнецьким рушила на Правобережну Україну, щоб придушити потужне антипольське повстання, яке спалахнуло тут після звісток про невдачу Яна II Казимира за Дніпром. З великими зусиллями польському воєначальнику вдалося встановити владу Речі Посполитої на цих землях, заливши їх кров'ю. Захопивши Суботів, де в Іллінській церкві спочивали останки Богдана та Тимоша Хмельницьких, заради зловтіхи Чарнецький наказав викинути рештки тіл з домовини на базарній площі й втішався страшним видовищем, коли голодні собаки тягали кістки великого гетьмана та його сина. Невдовзі після цього бузувірства смерть прийшла й до самого Чарнецького, який помер 16 лютого 1665 р., отримавши тяжке поранення під час облоги Ставища на Київщині.

Хоча війна між Річчю Посполитою та Московським царством тривала до 1667 р., практично після провального польського походу 1663-1664 рр. на Лівобережжя бойові дії між двома могутніми державами, які поділили навпіл землі України, носили затухаючий характер, що пояснювалось виснаженням обох головних супротивників й обопільним прагненням до припинення війни, остаточна перемога у якій для жодної з сторін не вимальовувалася навіть у віддаленій перспективі. Зрештою, 30 січня 1667 р. Росія і Польща уклали між собою так зване Андрусівське перемир'я, поділивши Україну по Дніпру. Ця угода припинила стан війни між двома монархіями. При цьому було проігноровано інтереси козацької України, представники якої навіть не були допущені до участі у переговорах. За рік потому Ян II Казимир зрікся престолу й виїхав до Франції, де невдовзі помер, ставши одним з найневдаліших правителів Речі Посполитої.

Доба Руїни дорого коштувала українському народу. Її розшматовані землі були омиті людською кров'ю та засіяні кістками. Мешканці Салтикової Дівиці заплатили в цей час найстрашнішу ціну, віддавши Богу душу на згарищі рідного містечка. Квітучий населений пункт на важливому торгівельному шляху в січні 1664 р. був перетворений на попелище.

¹ *Gramont Antoine de. Relation de mon voyage en Pologne... – P. 733-736.*

Втім, пустою територія зруйнованого містечка залишалася недовго. Оскільки перевіз по Десні мав функціонувати, вже того ж року виникають перші після трагедії житла нових поселенців, які обслуговували переправу через річку. На рідну землю повернулося кілька тих, кому пощастило втекти до лісу під час січневої різанини, а також ті, хто з різних причин перебував тоді деінде, переважно торгівельні люди й козаки. Вочевидь, значна частина дівицьких козаків в 1664 р. перебувала за межами рідного містечка й брала участь у складі ніжинського полку в бойових діях проти поляків і татар. Про збереження дівицького козацтва свідчить і той факт, що дівицька сотня Ніжинського полку не була ліквідована. За чотири роки після трагедії відновлена Салтикова Дівиця вже існувала як значний населений пункт Чернігівщини. Доказом цього є те, що саме це місце у жовтні 1668 р. було обрано для зустрічі лівобережного гетьмана Дем'яна Многогрішного з московським воєначальником Григорієм Ромодановським, ключових фігур тодішнього політичного життя Лівобережної України¹. На цій зустрічі в Салтиковій Дівиці гетьман Многогрішний задекларував свою вірність царю й обговорив з Ромодановським деталі московської присутності у Гетьманщині².

Про велике значення відродженої Салтикової Дівиці на Чернігово-Сіверщині в 1668 р. свідчить і те, що той же Многогрішний у листі чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу від 14 листопада (за старим стилем) ставить цей населений пункт в один ряд з найважливішими містами регіону. Зазначаючи, що його стараннями багато міст Гетьманщини повернулися під юрисдикцію Москви, гетьман перераховує їх у такому порядку: Нові Млини, Короп, Глухів, Батурин, Конотоп, Борзна, Ічня, Дівиця, Олишівка³. Отже, Салтикова Дівиця змогла дуже швидко відновити свою важливість після страшного руйнування 1664-го року.

На цей час містечко майже повністю повернуло собі роль значного перевалочного пункту на Десні. Це підтверджується

¹ *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России...* – Т. 7. – С. 88.

² *Борисенко Володимир*. Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. Художньо-публіцистичне видання. – К.: Варта, 1994. – С. 332; *Желєзко Р. А.* Зруйнування московськими військами м. Ніжина в серпні 1668 р.: забутий попередник Батурина // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українська державність: історія і сучасність». – Маріуполь: Типографія МДУ, 2011. – С. 10.

³ *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России...* – Т. 7. – С. 119.

«відпискою» (так у тогочасному російському діловодстві прийнято було називати офіційні повідомлення) ніжинського воєводи Івана Ржевського царю Олексію Михайловичу від 22 липня (за старим стилем) 1669 р. Ржевський повідомляв своєму володарю, що хлібні запаси для ніжинського гарнізону, відправлені йому з Брянська по Десні кораблями до Салтикової Дівиці, він змушений був спинити у Кладьківці, оскільки та розташована ближче до Ніжина й шлях до неї не такий розбитий, як дівицький¹. Таким чином, розбитість дороги між Ніжином і Салтиковою Дівицею підтверджує інтенсивність її використання.

Значення трагічної й водночас героїчної оборони Салтикової Дівиці у провалі амбіційного походу Яна II Казимира на схід є великим. Мужній захист дівичанами рідного містечка не тільки на кілька днів затримав просування далі всього численного війська короля, що дало можливість краще підготуватися до оборони Батурина та Березні, але й призвів до значних польських втрат, які підірвали моральний дух і боєздатність доти непереможної армії. Крім того жорстока розправа над дівичанами, які зрештою погодилися на капітуляцію, стала додатковим стимулом оборони до кінця для мешканців тих міст, які наважилися на відсіч загарбникам. Останні у свою чергу яскраво продемонстрували свою підступність, коли навіть королівська присяга не виконувалася.

Перемогу поляків під Салтиковою Дівицею з повним правом можна вважати Пірровою. Вже згадана жінка-історик Анна Кришак щодо здобуття цього населеного пункту зауважувала, що даний успіх коштував дуже дорого й не був вартий тих безповоротних втрат, які принесло з собою захоплення такого малоцінного в стратегічному значенні містечка².

Триденна оборона дівичан від у десятки разів сильнішого війська, яке досягло кривавого тріумфу лише шляхом порушення даної ним клятви, назавжди залишиться славетною подією нашого минулого. Ми цілком поділяємо думку історика та краєзнавця Петра Володимировича Пирога про те, що «героїчний захист Салтикової Дівиці по праву займає одне із провідних місць у ряді значних і

¹ *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России.* – С-Пб: Типография М. Этингера, 1877. – Т. 9. – С. 28-30.

² *Kryszak Anna. Paweł Tetera...* – S. 139.

знаменних оборон світової історії»¹. Славетна загибель Салтикової Дівиці стала суттєвим внеском у поразку прагнень шляхетської Речі Посполитої до відновлення свого панування на Лівобережній Україні, а це, у свою чергу, стало запорукою припинення кровопролитних бойових дій на Гетьманщині й сприяло її економічному піднесенню.

Додаткове світло на події січня 1664 р. у Салтиковій Дівиці могли б пролити подальші пошуки в українських і польських архівах, а також проведення широкомасштабних археологічних розкопок безпосередньо на місці згаданих подій, насамперед, у районі так званих Горбів.

Нині про трагічну та героїчну подію 350-річної давнини дівичанам нагадує пам'ятний камінь, встановлений у 2007 р. поблизу місцевої церкви святого Миколая, реставрованої за підтримки меценатів-братів Віктора Владиславовича та Олександра Владиславовича Трушів. Цей пам'ятник було встановлено за ініціативою Володимира Борисовича Швидуна, стараннями місцевих патріотів – його однодумців: Володимира Григоровича Бабака, Володимира Анатолійовича Баглая, Івана Володимировича Єрченка, Анатолія Миколайовича Желязи, Миколи Володимировича Літушка, Миколи Михайловича Попруги, Миколи Григоровича Труша. На цьому камені під знаком православного хреста викарбувано слова, що прославляють подвиг їхніх предків у козацьку добу.

Автор висловлює слова щирої подяки Миколі Михайловичу Вересоцькому, Ігорю Юрійовичу та Любові Іванівні Вдовкіним за допомогу у створенні цієї книги, а також окрему подяку своїй дружині Яні з роду Вересоцьких за підтримку під час роботи над даним дослідженням.

Залишається сподіватися, що серед дівичан завжди житиме пам'ять про їхніх героїчних односельців, які ціною власного життя завдали серйозних втрат польському війську й на кілька днів призупинили його тріумфальну ходу, що склало передумови вигнання загарбників з наших земель. Коли, сідаючи до різдвяного столу, жителі Салтикової Дівиці поминатимуть померлих, нехай подумки побажають Царства Небесного своїм пращурам, які з такою надією та тривогою зустріли своє останнє Різдво далекого січня 1664-го року й для яких святкова багата кутя того дня перетворилася на чорну.

¹ *Пиріг Петро*. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр. – С. 17.

Трагедія Салтикової Дівиці мовою документів

Опис Салтикової Дівиці 1654-го року з присяжних книг

Городъ Дѣвица Салтыкова стоитъ подлѣ рѣки Десны, на горѣ. Около города со всѣхъ сторонъ сделана осыпъ земленая; на осыпи поставленъ стоячей острогъ дубовой, обламъ [насып – Є. Л.] по тому острогу; башенъ и обламовъ нѣтъ, только одна была башня на воротѣхъ, и та башня сгнила и обоилась; и острогъ худъ. Да около того города съ трехъ сторонъ отъ рѣки, до рѣки Десны сдѣланъ ровъ. Да подлѣ того города, у проѣзжихъ воротъ, на конецъ городского мосту, на площади поставлена церковь новая, деревяная, во имя Похвалы пресвятыя Богородицы; около церкви погостъ огороженъ заборомъ, дубовымъ бревенемъ, на воротѣхъ сдѣлана колоколница рубленая дубовая. У той церкви служащіе попы Иванъ да Максимъ. А двory казачьи и мѣщанъ по обѣ стороны города, по рѣкѣ Деснѣ. А наряду въ томъ городѣ и зелья и свинцу и всякихъ пушечныхъ запасовъ и зелейного погреба нѣтъ.

Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. – С-Пб: Типография братьев Пантелеевых, 1878. – Т. 10. – 838+24 с. – С. 799-800.

З літопису Самовидця

И пришовши до Солтиковой Дівиці, над Десною рікою, которая не хотіла ся здати и поклонити, приступом доставали, где немало жолнірской піхоти легло, килка дній достаючи. А же напотом люде в

осаді сидячіє видят, же трудно видержати, бо юже місто доставали, тилко в самом замочку, — просили о милосердя. А любо обещали показати над ними милость, еднак же не додержали: бо упавши в замок, многих постинали, а иных в полон татаре побрали і внівець обернули.

Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 175 с. – С. 93-94.

З листів польських офіцерів, учасників походу, до польного коронного гетьмана Єжи-Себастьяна Любомирського

З листа офіцера Гротуса (19 січня 1664 р.)

Оригінальний текст

*...Pod Olszówka skupione wojska rozdzielono: jednych nas z JMść Panem wojewoda ruskim ku Berezie ordynowawszy, a drugie przy królu JMści zostawiwszy, z którym królowi JMci przypadła droga na Drzewicze, która na zbyt upornie stanęła, zaczynam w półtora mili od króla JMci będących, i nas tam przyszło rewolować; gdzie podstąpilszy w dzień Bożego Narodzenia ruskiego i wojsko Im prezentowawszy, zawzieli się bez miłosierdzia prosić, z czym chłopów swoich do króla JMci wyprawili, którzy zaraz **obsequie et fidelitatis juramentum prastiterunt**¹ (złożyli przysięgę na posłuszeństwo i wierność); ale kiedy przez komenderowanych miejską przyszło odbierać bramę, strzelając na naszych przystępować nie dali: a nazajutrz przededniem znowu pokorzyć się poczęli; jednak na JMść Pana*

¹ Тут і далі латинські вирази виділено слідом за польським оригіналом.

generała armatnego od króla JMci do nich po ostatnią deklaracją pod wal wyprawionego, ognia dali **spectante omni milite** (w obec wszystkich żołnierzy); którym miasto nad świtem opasano, zaczym i nieczekając na ordynans króla JMci jakoś **non cum consensu** (bez zezwolenia jego) jego było do szturm (i to nieporządnie) przypuszczono wojsko, który **per Dei gratiam cedit cum eventu** (z łaski Boga poszedł ze skutkiem), z wielką lube szkodą naszych tak w officerach jako i żołdatach; bo krom przełożonych dwóch oberszterów panów Łączyńskiego i Tetwina, czterech oberstlejtнантów: Władysława Denhoffa, Ochapa, Buttlera, Rapa, majora jednego Dopszyca, kapitanów wielu (a mianowicie z regiment Waszmość Miłościwego Pana, z którego wszyscy kapitani postrzeleni i pan Gotmajster na placu został) żołdatów na trzysta, z temi co i na placu zostali i teraz umierają z postrzałów narażono. Zamek tego dnia z wielką szkodą naszą bo z niego wielu bito w cale został; o północy jednak miłosierdzia na dyskretyę się podając prosić począł i uprosił, **praesidium** (załogę) nasze do siebie przyjmując; jednak równo ze dniem za konniwencyą wodzów naszych (którzy bronienia wejścia pospólstwu **interduxere praesidia** (zaprowadzili załogi) od chołoty obozowej wzięty, zrabowany i wycięty; którego miasta ruinie i naszej szkodzie nie małą dał okazyą towarzysz z pod znaku pana Teleżyńskiego imieniem także Teleżyński, który jakieś mając w témтам mieście znajomościę przebrał się do niego i ich w przedsięwziętym konfirmował uporze; o co na gardło sądzony, za intercessyą wielu i samego sultana życie odniósł.

Український переклад

Під Олишівкою купне військо розділено: самих нас з ЙМстю [Його Милістю – Є. М.] Паном воєводою руським до Березни ординовано, а других при королю ЙМсті zostавивши, з котрими королеві ЙМсті припала дорога на Дівицю, яка до захисту вперто ставала; через що й нас, за півтори милі від короля ЙМсті будучих, прийшлося там розвертати. До неї підступивши в день Божого Народження руського та військо їм презентувавши, почали вони немилосердно проситися, з чим і холопів своїх до короля ЙМсті відправили, котрі

зараз же зложили присягу на послушенство і вірність, але, коли через командированих до міста дійшло відбирати браму, стріляючи по наших, підступитися не дали. Наступного дня знову покорятися почали. Однак, коли ЙМсть Пана генерала гарматного від короля ЙМсті до них по останню декларацію під вал відправлено, вогню дали по всіх жовнірах. Через це місто на світанку оточено, після чого, не чекаючи на ординанс короля ЙМсті та без дозволу його, було до штурму (і те непорядно) відправлено військо, який з Божої ласки відбувся надалі з дуже великими втратами як серед офіцерів, так і солдатів; бо крім перелічених двох оберштерів панів Лачинського і Тетвіна, чотирьох оберстлейтенантів Владислава Денгофа, Охапа, Бутлера, Рапа, одного майора Допшица, капітанів багато (і насамперед з регіменту Вашої Милості Пана, з котрого всі капітани постріляні, і пан Готмайстер на плацу зостався), солдатів трьохсот, з тими, що на плацу zostалися і тепер помирають від пострілів, на які було їх наражено. Замок того дня на велику шкоду нашу, бо з нього дуже били, цілим залишався. Опівночі однак і він милосердя, зважившись на дискрецію [розсудливість – Є. Л.], просити собі почав і упросив залогу нашу до себе прийняти. Однак саме вдень, коли посланці наші здійснювали конвенцію [угоду – Є. Л.], котрі для охорони входу від натовпу запроваджували залогу, од голоти обозової мешканці були взяті, пограбовані та перебиті. Цього міста руїні та нашої шкоді немалій дав оказію товариш з-під знаку пана Тележинського, іменем також Тележинський, котрий, якесь маючи в тому місті знайомство, перебрався до нього та їх [мешканців – Є. Л.] у предвзятім конфірмував опорі; через що на горло осуджений, та за клопотання великого й самого султана життя зберіг.

Zbiór pamiętnik6w do dziej6w polskich. Wydał Włodzimierz Stanisław Hr. de Plater-Broel. – T. 4. – Warszawa: W Drukarni Gażety Codziennęj, 1859. – 243 s. – S. 135-136.

**З листа оберстлейтенанта Йоганна-Магнуса фон Охапа
(9 лютого 1664 р.)**

Оригінальний текст

*...Król JMć z wojskiem **die 4 Januarii** (dnia 4 stycznia) pod miasto Dziewicz podstąpił, które dnia drugiego przez szturm wzięto; jednak niemalo tam tak officyerów jako i żołdatów poległo; mnie dwa razy, także pana kapitana Magnificę, pana kapitana Puscha, pana kapitana lejtnanta Wierzbickiego i niektórych poruczników i chorążych, żołdatów pięćdziesiąt od regimentu postrzelono. Pana kapitana Götmejstra zabito.*

Український переклад

Король ЙМсть з військом дня 4 січня під місто Дівичю підступив, яке дня другого штурмом узятє; однак немало там як офіцерів, так і солдатів полягло; мене два рази, також pana капітана Магніфіца, pana капітана Пуша, pana капітана-лейтенанта Вержбицького та деяких поручників і хорунжих, солдатів п'ятдесят від регіменту постріляно. Pana капітана Готмайстра вбито.

Zbiór pamiętników do dziejów polskich. Wydał Włodzimierz Stanisław Hr. de Plater-Broel. – T. 4. – Warszawa: W Drukarni Gażety Codziennęj, 1859. – 243 s. – S. 148-149.

З листа Олександра Поляновського (9 лютого 1664 р.)

Оригінальний текст

*...Uporne miasteczko zastąpiło, Dziewica, że **vim experiri maluit quam elementiam** (wolał użyć przemocy niżli łaskawości): szturmem wzięte i wycięte nie bez szkody jednak grecznych officerów i żołnierzów.*

Український переклад

...Упорне містечко заступило, Дівця, яке волило більше відчутти насильства, ніж ласкавості: воно було штурмом взяте та витяте, не без шкоди однак гречних офіцерів і жовнірів.

Zbiór pamiątek do dziejów polskich. Wydał Włodzimierz Stanisław Hr. de Plater-Broel. – T. 4. – Warszawa: W Drukarni Gażety Codziennój, 1859. – 243 s. – S. 146.

Поетичні рядки з віршованої хроніки анонімного польського автора другої половини XVII ст., присвячені знищенню Салтикової Дівці

Оригінальний текст

*Wtąż zrazu, bądź to się poddaje, w swej krasie Dziewica,
Tak trzymał pan z swemi łechi, że to prawa zrzenica.
Gdy prosi o miłosierdzie, o zachowanie całości,
Łecz sfolgowawszy, doświadczają, że w swej odmienności,
Gdy się królowi wprzod skłoniła, nie chciano one szkodzić
Względem Boga i statku przystojności na pośmiech godzić.
Łecz gdy nie zadar cnota nie została w swojej klubie
Przezrzą się, że moskiewska układność skrycie, coraz dłubie,
Nie zrzkać z moskalem, łecz z Bruchowieckim, buntowniczym brzuchem,
Znosi się co to szpetna Dziewetce niecnoty swej duchem,
Poddając się pod moskala, a wierzgając na krola pana,
Wszeła brykać, że aż Czarneckiemu łechom stąd przygana,
Wypadszy za miasto, gemby niewyparzonej, niezrzkać gdzie
Za łechi krzycząc, iż z hukim, pukiem coś gorszeo będzie.
Odniesiesz łechu (mówi) czym większym tylko patrz po grzbiecie,*

Zrazu rozumiał Czarnecki, że to ledaco coś płecie.
Ałe, doszedzsy teo, iż to w cnocie swawolna Dziewica
Bądź krasna w wodzie, łecz statku nie pytaj, zrzękąc zwodnica.
Przeciw Bogu, panu, serce zdradliwe, usta wrzaskliwe,
Oczy, nogi latające, ręce świerzbujące skwapliwe,
A taka żeś to, krasuło (rzekł), takaż z ciebie Dziewica
Zamiast krystalu szynkarska hultajska z ciebie sklenica
Zamiast rozy wonnej – chwast śmierdący, żalna pokrzywnica,
Miętą, buntowniczą zarazą wzdętą, owo zamtużnica.
Składasz się w jedno z Bruchowieckim, tamże do Czerwonbasty,
Takie takiej jakie smakują, dać też czerwone paszty;
Nuż za oną, do niej wpadzsy w miasto sieć, by pamiętała,
Po ułtycach, w rynkach okolo prengierza już biegła,
To w ten kąt, to w ów, uciekając, tu, owdzie, latała,
Nie tylko po mieskim koszu, łecz i zamkowym się rzezała...
Topiąc się w Desnie i Dziewicy, dziewica z dziewicą,
W puł się mieszała z sobą, załywając się krwawą juszycą,
Nie dość łecz jeszcze wyswicono i wygnano, skarano,
Chciano spuścić Buhaja i Tatara, łecz zaniechano.
Iłe gdy między inszymi taż Dziewica za Wyhowskiego,
Gdy siedmnaście chorągwi wraz zgubiono ludu polskiego,
W różnych miastach o jednej godzinie w nocy taż zgubiła,
Jako w te czasy, tak i teraz, zdrajczyną bydź życzyła.
Otóż teraz masz, czegoś chciała zadnieprska Dziewica,
Siedzieć było Dziewetce spokojnie, nie łyskać brydnicą
Spraw Judaszowskich, upatrując tylko, co więc tobie smaczno,
Ałe co duszy dobrej sławie i czci, nie było by kraczno.
Przebacz że, coś była przed tym w urodzie, ludziom dziwowisko,
Teraz w płaczu, żalu, w urąganiu, drugim pośmiewisko.
Bo nie tylkoż sama, łecz siostry krew twoja przysła na to,
Ze od łechów są zabrane, po dziś dzień ich pełno masz to.

Український переклад

Туж же зразу піддається в своїй красі Дівця,
Так гадав пан зі своїми ляхами, що то права зіниця.
Як просила вона про милосердя, про збереження цілості,
Щойно пробачена, відразу довела свою перемінливість,
Як ся перед королем склонила, не хотіли їй шкодити й,
Оглядаючись на Бога та звичай пристойності, на посміх пустити.
Лише коли та свою цноту не за грош втратила,
Пригледілись, аж московська вічливість її таємно щораз довбить,
Не так з москалем, як з Брюховецьким, бунтівним брюхом,
Зноситься, що та шпетна Дівка, нецноти своєї духом,
Піддалася під москаля, не дивлячись на свого короля-пана,
Почала брикатися, що аж Чарнецькому від ляхів через це була
догана,
Вийшовши за місто, на язик нестримна, неначе ґедзь, почала
На ляхи кричати з грюком-стуком, що їм гірше буде,
«Одержжиш лях, - мовить, - ще більше по хребті»,
Зразу зрозумів Чарнецький, що тут щось плететься.
Але, дійшовши туди, де в цноті свавільна Дівця,
Така красна у воді, але постійності не питай, бо ж така звідниця
Всупереч Богу, пану, серце зрадливе, вуста верескливі,
Очі, ноги залатані, руки сверблячі квапливі,
«А, така же ж то, красуне (каже), така ж з тебе Дівця
Замість кришталю – шинкарська-гультайська з тебе скляниця,
Замість троянди пахучої – бур'ян смердючий, пекуча кропивниця,
М'ята, бунтівничою заразою вздута, така блудниця,
Вкладаєшся в єдно з Брюховецьким, йдеш до Червонобашти,
Такі такі так змакують, даючи тої червоної пасти»;
Ну ж за ону, до неї, впавши в місто, сікти, аби пам'ятала,
По вулицях, в ринках коло ганебного стовпа бігала,
То в той кут, то в цей, утікаючи, туди-сюди літала,
Не тільки по міських кошу, але й замковим ся різала...
Топлячись у Десні та Дівці, дівця з дівцею,
В пил мішалися з собою, заливаючись кривавою ющицею.

*Та не досить ще висічено й вигнато, скарано.
Хотіли спустити Бугая і Татара, але передумали.
Або де ж між іншими та ж Дівця за Виговського,
Де сімнадцять хоругов враз згублено люду польського,
В різних місцях о єдиній годині в ночі та й згубила,
Як у ті часи, так зараз, зрадницею бути воліла.
Отож, тепер маєш, чого хотіла задніпрська Дівце,
Сидіти було Дівці спокійно, не вилискуючи бридницею
Справ Юдиних, виглядаючи тільки, що було б смачно,
Але що для душі доброї слави й учти не було б необачно.
Пробач же, що була перед тим у вроді, людей дивувала,
Тепер же в плачу-жалю, поруганні, іншим посміховиськом стала.
Бо не тільки ж сама, але й сестри кров твоя прийшла на те,
Що од ляхів забралосся, у цей день їх повно маєш це.*

*Мицик Юрій. о. Віршована хроніка (1682 р.) про похід на Сіверщину
короля Яна-Казимира у 1663-1664 рр. // Сіверянський літопис. – 2007. - № 6. –
С. 85-105. – С. 94-95.*

**Зі спогадів про поводження кримських татар
з українськими бранцями й особливо з полонянками
учасника походу Антуана-Шарля де Грамона графа
де Лувін'ї**

Оригінальний текст

*Les Tartares, à qui cette oisiveté ne convenait pas, et qui ne vont à la
querre que pour faire des prisonniers qu'ils envoient vendre ensuite à
Constantinople, dont ils font tout leur commerce, vinrent un matin trouver
le Roi, pour lui dire que, puisqu'il leur paraissait que Sa Majesté ne voulait
plus rien entreprendre du reste de la campagne, que la saison était même
fort avancée, que les rivières devenaient mauvaises à passer, parce que la*

glace commençait à fondre, ils n'avaient pas de temps à perdre pour aller faire leur récolte de prisonniers en Moscovie, avant de s'en retourner chez eux, et qu'ainsi ils partaient le soir même au nombre de 10 000 chevaux, à dessein d'exécuter une entreprise à la vérité fort hardie, mais à laquelle ils ne doutaient pas de réussir, et qu'au bout de huit jours on les verrait revenir dans le camp en plus nombreuse compagnie qu'ils n'en sortaient...

Nous allâmes exprès dans leur quartier pour les voir partir. Chaque Tartare était sur son cheval, et à la queue de ce cheval il en avait trois autres attachés à la file l'un de l'autre. Nous leur demandâmes la raison de cette nouvelle manière d'aller en parti; ils nous dirent que c'était pour faire plus de diligence, que quand ils sentaient le cheval qu'ils montaient las, ils se jetaient sur l'autre, et ainsi de même de ceux qui suivaient, que par ce moyen ils faisaient trente lieues par jour, avec un corps de 10 000 chevaux, et que lorsqu'ils avaient fait un bon butin ces mêmes chevaux haux le pied leur servaient à le porter, et qu'avant qu'il fût peu nous connaîtrions que cette manière nouvelle n'était pas la plus mauvaise, et, en finissant, donnèrent des deux, faisant des cris horribles, et disparurent devant nous.

Je sais bien qu'en ma vie je n'ai tant ri ni n'ai été si surpris. Je le fus pourtant bien davantage au bout de huit jours, qui était le temps qu'ils avaient marquée pour leur retour, lorsque, me promenant à la tête du camp avec le Roi et quantité d'officiers qui assuraient tous que, puisqu'on n'avait aucune nouvelle des Tartares, ils avaient été enveloppés par les deux armées moscovites, et qu'il ne s'en serait pas sauvé un, nous entendîmes tout d'un coup s'élever un bruit sourd dans l'air, et le Roi nous dit: «Sur ma vie, ce sont les Tartares qui reviennent». Un quart d'heure après, nous les vîmes arriver au galop avec vingt mille prisonniers de tout âge et fort contents de la réussite de leur expédition, qui était très dangereuse. Il est constant aussi qu'eux seuls dans le monde eussent osé l'entreprendre.

Voici à peu près l'usage qu'ils firent des prisonniers jusqu'au moment de leur départ. Ils coupèrent le col à tout les vieillards qui passaient soixante ans, et hors d'état de servir. Les hommes de quarante furent gardés pour la chaîne, les jeunes garçons pour leurs plaisirs, et les filles et les femmes pour la propagation de l'espèce, et pour être vendues ensuite. La répartition des prisonniers se fit également parmi eux, puis ils tirèrent au sort pour les différences d'âges afin que personne ne fût en droit de se plaindre, s'il lui échéait d'avoir des vieilles au lieu de jeunes créatures. Ce que je puis dire à

leur honneur c'est qu'ils n'étaient pas chiches de leurs bonnes fortunes et leur extrême politesse les portait à en faire part à tous les gens qui s'allaient promener chez eux.

Il arriva même sur cela, un jour, une aventure assez plaisante, qui ne doit pas être ici passée sous silence. Le confesseur du Roi, jésuite de profession, était entré par hasard dans une maison d'officiers tartares, s'imaginant que c'était celle d'un de ses amis (parce que nous étions tous mêlés); il aperçut une douzaine de Tartares, qui l'un après l'autre contaient des fleurettes d'une liberté un peu outrée à une Circassienne très jolie qu'ils avaient dans leur chambre. A cette sale vision, le jésuite pensa tomber à la renverse, et eut recours au signe de la croix. Les Tartares, qui le connaissaient pour être confesseur du Roi, crurent qu'il y allait de l'honneur et du savoir-vivre de la nation de retenir le bon Père, et de lui faire part de leur maîtresse commune (puisque apparemment il n'était entré dans la chambre que pour en découdre). Chacun d'eux le prit par le bras, et le voulut mettre à même de la Circasse. Mais comme le goût du jésuite ne le portait pas à cette sorte de jouissance, il commença à crier de toute sa force à l'aide, au secours. Quelques officiers Polonais qui se trouvèrent par hasard près de la maison accoururent au bruit, et, après avoir su des Tartares de quoi il était question, ils tirèrent le révérend Père de cette fâcheuse intrigue, sans qu'il eût à se reprocher d'avoir contrevenu aux règles de son ordre, qui défend avec tant sévérité l'usage des femmes.

Український переклад

Татари, яким така бездіяльність не підходила і які йдуть на війну тільки заради захоплення бранців, котрих вони продають згодом до Константинополя, що й складає всю їхню комерцію, прийшли одного ранку до короля, щоб сказати йому, що, оскільки їм здається, що Його Величність не бажає більше нічого здійснювати до кінця кампанії, а пора року швидко минає й річки стають поганими для перетину, бо крига починає танути, вони не можуть втрачати нагоди піти й набрати полонянників у Московії, перед тим як рушать звідси до себе; тому цього ж вечора вони вирушають у

кількості 10 000 коней з наміром виконати один захід, дійсно дуже сміливий, однак в успіху якого вони жодним чином не сумніваються, і що по завершенню восьми днів ми зможемо побачити, як вони повернуться до табору в компанії значно більшій, ніж з нього вийдуть...

Ми навмисно пішли до їхнього стану, щоб побачити їхній від'їзд. Кожен татарин сидів на своєму коні, а до кінського хвоста він мав прив'язаними ще трьох коней, одного за одним. Ми запитували їх про резон такої нової манери вирушати у похід, на що вони нам відказували, що це, щоб пришвидшити рух, бо, коли відчують, що їхній кінь притомився, вони перескакують на іншого, а потім на наступних; й завдяки цьому способу можуть здолати тридцять льє за день з військом у 10 000 коней, а, якщо їм пощастить захопити багату здобич, ці ж самі коні їм стануть у нагоді, щоб її якнайскоріше увезти, й незабаром ми переконаємося, що ця нова манера їзди не така вже й погана; зрештою вони підхльоснули коней, вигукнувши жахливі крики, й пропали з нашого виду.

Я певен, що ніколи у своєму житті, я так не реготав і не був настільки здивованим, як тоді. Моя насторога ставала все більшою впродовж цих восьми днів, які були терміном їхнього повернення; якимось, прогулюючись перед табором у товаристві короля та великої кількості офіцерів, котрі всі переконували, що, раз від татар немає жодної звістки, то вони були оточені двома арміями московитів і нікому з них не пощастило врятуватися; раптом ми почули як вдалині почав наростати глухий стукіт, і король нам сказав: «Присягаюся своїм життям, це повертаються татари». За чверть години потому ми побачили, як вони, скачучи голопом, вели двадцять тисяч бранців різного віку й були дуже задоволені успіхом своєї експедиції, що видалася дуже небезпечною. Поза сумнівом також, що тільки вони одні у цілому світі могли б наважитися на здійснення такого заходу.

А тепер трохи про використання полонених, яке вони робили до моменту свого від'їзду. Вони перерізали горло всім літнім бранцям, старшим за шістдесят років і нездатним до рабської праці. Сорокарічних чоловіків вони закували у кайдани, юних хлопчиків залишили для своїх розваг, а дівчат і жінок – для примноження свого

роду, а також для пізнішого продажу. Розподіл бранців проводився між ними порівну, тому вони тягли жереб при відмінностях віку, щоб ніхто потім не міг покаржитися, що йому дісталися старі особини замість молодих. Що я можу сказати до їх честі, так це те, що вони не були скупими у своїх здобутках і їхня надзвичайна чемність дозволяла користуватися ними всім тим людям, які заходили розважитися до них.

Якось через це навіть трапилася досить кумедна пригода, яку я не можу тут обійти мовчанням. Сповідник короля, єзуїт за своїм становищем, одного разу випадково зайшов до котрогось з татарських будинків, вважаючи що той належав одному з його друзів (бо ми були тут дуже перемішані); він побачив дюжину татар, які один за одним занадто вільно залицялися до однієї черкаски¹, дуже гарної, котра знаходилася в їхній кімнаті. Побачивши це брудне дійство, єзуїт ледве не знепритомнів і почав хреститися. Татари, знаючи, що це духівник короля, подумали, що повинні виявити честь і гостинність своєї нації щодо святого отця й намагалися утримати того, пропонуючи скористатися своєю спільною коханкою (вважаючи, що той і зайшов сюди заради розваг). Кожен з них хапав його за руки й тягнув прямо до черкаски. Однак, оскільки смаки єзуїта не дозволяли йому можливості такого виду насолоди, він почав кликати з усіх сил: «На допомогу! Рятуйте!». На щастя, кілька польських офіцерів, що випадково знаходилися біля цього будинку, прибігли на лемент і, дізнавшись від татар, у чому справа, витягли преподобного отця з цієї прикрої халепи, позбавивши його небезпеки дорікати собі за порушення правил свого ордену, що з такою суворістю забороняє використання жінок.

Gramont Antoine de. Relation de mon voyage en Pologne / Antoine de Gramont // La Revue de Paris. – 1922. – 15 avril. – P. 698-737. – P. 732-733.

¹ Черкасами тоді було прийнято називати всіх українців.

З праці французького історика другої половини XVII ст. Мішеля Руссо де ла Валетта «Казимир король Польщі» (1679)

Оригінальний текст

Quelques jours après le General Charneski avec un Camp volant alla sommer la Ville de Dewicze: mais quoy que le Roy s'en fût aussi aproché les habitans refuserent d'ouvrir leurs portes. Casimir s'en irrita, il fit insulter la place le sabre à la main, & ayant esté prise d'assaut, tout y fut passé au fil de l'épée & la place brûlée & reduite en cendres pour servir de témoignage à la posterité de leur opiniâtreté.

Український переклад

За кілька днів потому генерал Чарнецький з пересувним табором збирався підкорити місто Дівицю. Однак, хоча король теж наблизився сюди, місцеві мешканці відмовилися відчинити свою браму. Це розлютило Казимира, він наказав почати збройний наступ на це місто і, взявши його штурмом, наказав перебити у ньому всіх людей, саме місто підпалити й перетворити на згарище, щоб дати урок майбутнім поколінням за цю безглузду упертість.

Rousseau de la Valette Michel. Casimir roy de Pologne. – Lyon: Chez Thomas Amaulry, 1679. – T. 2. – 331 p. – P. 176.

**Напис на меморіальній дошці,
розташованій на пам'ятному камені
поблизу Свято-Миколаївської церкви
в Салтиковій Дівиці**

*Героям-козакам сотенного
містечка Салтикова Дівиця,
які взимку 1664 року
вчинили мужній опір
польсько-шляхетським
військам та ординцям
і до останнього подиху
захищали святу землю нашу...
Слава Богу нашому!
Слава Україні!
Слава її героям!
Слава українському козацтву!
Слава! Слава! Слава!*

Використані джерела та література

1. *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России.* – СПб: Типография В. В. Пратц, 1872. – Т. 7. – 398 с.
2. *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России.* – СПб: Типография М. Эттингера, 1877. – Т. 9. – 988+24 с.
3. *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России.* – СПб: Типография братьев Пантелеевых, 1878. – Т. 10. – 838+24 с.
4. *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России.* – СПб: Типография А. Катанского и К°, 1892. – Т. 15. – 463+25 с.
5. Алмазов А. С. Украинские казачьи нежинские полковники и великороссийские нежинские воеводы в 1660-1680-е гг.: конфликты и сотрудничество // Громадянські протистояння в історії України: від непорозумінь і розбрату до національної консолідації. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині (26 червня 2013 р., м. Ніжин) / упорядник Є. М. Луняк; відповідальний за випуск С. Ю. Зозуля. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2013. – С. 21-29.
6. *Бантыш-Каменський Д.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – Репр. изд. 1903. – К.: Час, 1993. – 604 с.
7. *Борисенко Володимир.* Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. Художньо-публіцистичне видання. – К.: Варта, 1994. – С. 331-345.
8. *Вечерський В.* Гетьманські столиці України. – К.: Наш час, 2008. – 320 с.
9. *Грамон Антуан.* Из истории московского похода Яна Казимира / Перевод Н. Г. Муравьевой / Антуан Грамон. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1929. – 29 с.; *Грамон Антуан.* Из истории московского похода Яна Казимира / Перевод Н. Г. Муравьевой / Антуан Грамон // <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Gramon/frametext.htm> 06/12/2012.
10. *Желєзко Р. А.* Зруйнування московськими військами м. Ніжина в серпні 1668 р.: забутий попередник Батурина // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної

- конференції «Українська державність: історія і сучасність». – Маріуполь: Типографія МДУ, 2011. – С. 9-11.
11. *Календар 2000-го року «Чернігівщина – земля козацька»*. Автор і упорядник І. Корбач. – К.: Видання Чернігівського земляцтва, 1999. – 768 с.
 12. *Кривошея В. В.* Козацька старшина Кропивнянського полку доби Національної революції середини XVII ст. // *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. – Вип. 38. – К., 2010. – С. 5-13.
 13. *Кривошея В. В.* Українська козацька страшина. Частина 1. Урядники гетьманської адміністрації. – К.: Стилос, 2005. – 260 с.
 14. *Кулаковський Петро*. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648): Наукове видання. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
 15. *Лазаревский А. М.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К.: Типография К. Н. Милевского, 1893. – Т. 2. – Полк нежинский. – 521+XXVII с.
 16. *Літопис Самовидця*. – К.: Наукова думка, 1971. – 175 с.
 17. *Мицик Юрій. о.* Віршована хроніка (1682 р.) про похід на Сіверщину короля Яна-Казимира у 1663-1664 рр. // *Сіверянський літопис*. – 2007. - № 6. – С. 85-105.
 18. *Мицик Юрій. о.* Іван Сірко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 160 с.
 19. *Пиріг Петро*. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр. // *Сіверянський літопис*. – 1999. - № 5. – С. 15-24.
 20. *Пиріг Петро*. Ніжинський полк // *Ніжинський вісник*. – 1991. – 9 жовтня (№ 116). – С. 3.
 21. *Ростовська Ольга, Желєзко Роман*. Події 1657-1663 рр. на Ніжинщині: українсько-російське протистояння та громадянська війна на Україні // *Ніжинська старовина*. – К., 2010. – Вип. 9 (12). – С. 75-85.
 22. *Славянская энциклопедия: В 2 т. – Т. 2. (Н – Я)*. / Автор-составитель В. В. Богуславский. – М.: Олма-Пресс; ОАО ПФ «Красный пролетарий», 2004. – 784 с.

23. *Соловьёв С. М.* История России с древнейших времен // Соловьёв С. М. Сочинения. – Кн. 6. – Т. XI. — М.: Мысль, 1991. – 672 с.
24. *Софонович Феодосій.* Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії, Інститут історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, коментарі Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К.: Наукова думка, 1992. – 336 с.
25. *Токарев Сергій.* Боротьба з проявами епідемії чуми в Ніжинському полку в другій половині XVIII ст. // Ніжинська старовина. – К., 2008. – Вип. 6 (9). – С. 21-26.
26. *Уривалкін Олександр.* Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII ст. – Ніжин: ТОВ «Наука-Сервіс», 2000. – 276 с.
27. *Чернігівщина.* Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1990. – 1008 с.
28. *Яковлева Т. Г.* Загибель Івана Богуна // Український історичний журнал. – 1991. - № 5. – С. 139-142.
29. *Gramont Antoine de.* Relation de mon voyage en Pologne / Antoine de Gramont // La Revue de Paris. – 1922. – 15 avril. – P. 698-737.
30. *Kryszak Anna.* Paweł Tetera – hetman kozacki. Praca doktorska. – Poznań, 2013. – 255 s.
31. *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* – Warszawa, 1853. – Т. 2. – 214 s.
32. *Rousseau de la Valette Michel.* Casimir roy de Pologne. – Lyon: Chez Thomas Amaulry, 1679. – Т. 2. – 331 p.
33. *Zbiór pamiątek do dziejów polskich.* Wydał Włodzimierz Stanisław Hr. de Plater-Broel. – Т. 4. – Warszawa: W Drukarni Gażety Codziennój, 1859. – 243 s.

Зміст

Чарівна Дівиця на берегах Десни	3
Переддень великої трагедії	11
Жахіття	25
Значення та наслідки героїчної оборони Салтикової Дівиці ...	42
Трагедія Салтикової Дівиці мовою документів	53
Напис на меморіальній дошці, розташованій на пам'ятному камені поблизу Свято-Миколаївської церкви в Салтиковій Дівиці	67
Використані джерела та література.....	68

Наукове видання

ЛУНЯК Євген

Криваве Різдво Салтикової Дівиці 1664-го року

Технічний редактор – Сливко В.П.
Дизайн обкладинки – Новгородська А.В.

Видання друкується за авторським редагуванням

Підписано до друку 22.10.13 р.
Гарнітура Computer Modern
Замовлення №

Формат 60х84/16
Обл.-вид. арк. 3,09
Ум. друк. арк. 5,18

Папір офсетний
Тираж 300 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №2137 від 29.03.05 р.
8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru